

NİZAMİ CƏFƏROV

AZƏRBAYCAN:

**DİL, ƏDƏBİYYAT
VƏ MƏDƏNİYYƏT**

BAKI-2001

NİZAMİ CƏFƏROV

AZƏRBAYCAN:

**DİL, ƏDƏBİYYAT
VƏ MƏDƏNİYYƏT**

BAKI-2001

Elmi redaktoru:

fəlsəfə elmləri doktoru,
professor HƏMİD İMANOV

AZƏRBAYCANIN QURTULUŞU... VƏ QURTULUŞUN AZƏRBAYCANI

Nizami CƏFƏROV. - B.: BUN. - 78 s.
Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, professor N.Q.Cəfərovun bu kitabına müəllifin azərbaycanşünaslığa dair məqalələri daxildir.

4602020400 – 37

58 - 2001

658 (07) – 058

© Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001

Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürü XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində formalaşsa da, kifayət qədər zəngin (lakin zəngin olduğu qədər də mürəkkəb!) bir tarixə malikdir – ölkənin «narahat» coğrafiyası, əhəlinin etnik rəngarəngliyi, müxtəlif mənşəli dünyagörüşlərinin qarşılıqlı əlaqə, ünsiyyət prosesinin doğurduğu siyasi-ideoloji problemlər Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürünün (və praktikasının) təkamülünə həmişə mane olmuşdur və həqiqi manea o qədər güclü idi ki, dünyanın müxtəlif regionlarında ilk orta əsrlərdən bəri qüdrətli dövlətlər, imperiyalar yaratmış türklər belə Azərbaycanda ciddi problemlərlə qarşılaşmışlar. Hun-qıpçaqlar, oğuz-səlcuqlar, monqol-tatarlar öz passionarlıq – «kükrəyib coşma» dövrlərində belə Azərbaycana ancaq qısa bir mərhələdə idarə etmək imkanlarına malik olmuşlar.

Mərkəzləşmiş Azərbaycan dövləti yaradan səfəvilərdən sonra ölkənin xanlıqlara parçalanması, sonra isə iki müxtəlif dövlət – Rusiya və İran arasında bölünməsi göstərdi ki, haqqında söhbət gedən mərkəzləşmə xeyli dərəcədə şərti imiş. Və məhz həmin şərtiliyin nəticəsi idi ki, Azərbaycan torpaqları zaman-zaman müxtəlif qonşu dövlətlər tərəfindən, demək olar ki, zəbt edildi. XX əsrin əvvəllərində yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də, hər şeydən əvvəl, ölkənin hüduqlarını müəyyənləşdirib xarici müdaxiləçilərdən, qəsbkarlardan müdafiə etmək problemi ilə üzləşdi. «Mübahisəli torpaqlar» adı ilə Qafqaz respublikaları arasında münaqişə predmetinə

çevrilmiş ərazilərin hamısı Azərbaycana məxsus idi, həmin ərazidə məhz azərbaycanlılar – Azərbaycan türkləri yaşayırdılar. AXC ölkənin hüdudlarını müdafiə etmək, müxtəlif etnosları bir cəmiyyət halında birləşdirmək, bütöv bir sosisium formalaşdırmaq gücünə malik deyildi. O, daha çox milli dövlətçilik təkəkkürünün metaforik təzahürü idi. Azərbaycan SSR də, əslində, həmin metaforanın davamı sayıla bilər. Lakin məsələ burasındadır ki, XX əsrin ortalarında ölkədə milli dövlətçilik təkəkkürünün çiçəklənməsi üçün yenidən tarixi şərait yetişməyə başladı. Lakin simvolik funksiya daşıyan dövlət rəhbərləri respublikada həmin prosesin lazımı intensivlikdə getməsinə, milli dövlətçilik təkəkkürü olan kadrların formalaşdırılmasına diqqət yetirmədilər. Heydər Əliyevin respublikada rəhbərliyə gəlməsi ilə Azərbaycan nəinki sovet dövlətinin – mərkəzin verdiyi imkanlar daxilində, hətta müəyyən maneələrə dəf edərək müstəqil düşüncəyə meydan açdı. 70-80-ci illərdə Azərbaycanda gedən milli oyanış, siyasi-ideoloji dirçəliş prosesinin nəticələri özünü 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərindəki xalq hərəkatında göstərdi. Əlbəttə, mən onu demək istəmirəm ki, Azərbaycan Respublikasının rəhbəri 70-ci illərdə Azərbaycan xalqını milli-azadlıq hərəkatına hazırlayırdı, burada söhbət ondan gedir ki, Heydər Əliyev xalqın enerjisinin, milli müstəqillik hissənin təzahürünə çalışır, onu dünyanın inkişaf etmiş xalqlarının səviyyəsinə çatdırmaq istəyirdi. Və bütün bunları böyük bir cəsərlə, gördüyü işin düzgünlüyünə tarixi bir inamla edirdi. Əgər müqayisə aparsaq, etiraf etməli olarıq ki, Azərbaycanın dövlət rəhbərləri içərisində Heydər Əliyev qədər böyük ida-

rəçilik təcrübəsinə (və istedadına!) malik ikinci bir şəxs olmamışdır. Onun imzasına 60-cı illərin sonu 70-ci illərin əvvəllərindən Azərbaycanın hər yerində, iqtisadi, ictimai-siyasi, mənəvi-ideoloji həyatın, demək olar ki, bütün sahələrində rast gəlmək mümkündür. 70-80-ci illərin Azərbaycanı ən müxtəlif baxımlardan «Heydər Əliyevin Azərbaycanı» adlandırılmaq üçün hər cür əsas vardır.

Sovet dövləti dağıldıqdan sonra Azərbaycanda ən çox xatırlanan, müstəqil respublikanın dövlətçiliyini formalaşdırmağa dəvət edilən, istedadına istinad olunan şəxs Heydər Əliyevdir.

Xalq hərəkatının, müxtəlif xarakterli münəqişələrin təşkili ilə hakimiyyətə gələn qüvvələrin dövlət idarəçiliyi sahəsində təcrübəsizliyi ortaya çıxanda isə Azərbaycanın məhz «Heydər Əliyevin Azərbaycanı» olduğu bütün aydınlığı ilə təzahür etdi. Bir sıra siyasi tarix mütəxəssislər, publisistlər 1993-cü ilin iyun «qiyam»ını Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsində xüsusi hadisə kimi təqdim edirlər. Lakin bununla razılaşmaq çətindir. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi 90-cı illərin ilk aylarından artıq realıq idi. Bir-birinin ardınca baş verən hadisələrin inersiyası, get-gedə güclənən xaos «ölkənin sahibi»ni tələb edirdi. Hüdudsuz «demokratiya»nın, müxtəlif mərkəzlərdən idarə olunan hərc-mərcliyin, hakimiyyət uğrunda mübarizənin mahiyyəti, iç üzünü ortaya çıxdıqca və nəhayət, Heydər Əliyevin yaratdıqları xalqın gözləri qarşısında dağıldıqca böyük dövlət qurucusuna, ictimai harmoniya ustasına meyl də güclənirdi. O, Azərbaycan xalqına yalnız bilavasitə idarəedicisi, dövlət qurucusu kimi yox, Tarix kimi də lazım idi. 80-ci

illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində xalqın fəhmi, ənənə olaraq istinad edəcəyi, üzərində yüksələcəyi Tarixi də axtarıldı. Həmin Tarixin xronologiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən başlasa da, cümhuriyyətin «praktika»dan deyil, «nəzəriyyə»dən ibarət olması ona əsaslanmağa imkan vermirdi.

Azərbaycan SSR-i tarixinin Heydər Əliyev dövrünün milli yüksəliş təcrübəsi isə kifayət qədər zəngindir.

1993-cü ilin ortalarında Azərbaycan cəmiyyəti artıq demokratiyanı hərc-mərclikdən xilas etmək uğrunda mübarizə aparmaq üçün özündə qüdrət tapdı. Bu isə birinci növbədə onda təzahür etdi ki, xalq uzun illər ərzində yetirmiş olduğu tarixi liderə inamını sonsuz bir enerji ilə ifadə etdi. Və həmin inam xırda «xalq qəhrəmanları»nın, heç bir Tarixə söykənməyən siyasət fəallarının «obraz»ını ictimai təfəkkürdən bütünlüklə silib atdı. Ona görə ki, bu «qəhrəman»ları, bir daha təkrar edirik ki, Tarix yox, təsadüflər, mövcud ictimai-siyasi problem ortaya çıxarmışdır. Tarix onları inkar edirdi.

... Azərbaycanı Heydər Əliyev xilas etdi. Onu bir dövlət kimi məhv olmaqdan Heydər Əliyev qurtardı dedikdə bizim nəzərimizdə, nə qədər qüdrətli olursa olsun, təsadüfi bir xilaskar obrazı canlanmamalıdır; Azərbaycanın qurtuluşu Heydər Əliyevin şəxsində təzahür edən böyük bir milli, ictimai-siyasi enerjinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün ola bilərdi. Və belə də oldu... Heydər Əliyevin Azərbaycanın xilasını üçün gördüyü işlərin miqyasını müəyyənləşdirmək yox, ancaq təsəvvür etmək mümkündür. Bu, epik bir miqyasdır – bu fəaliyyət xalqın yalnız bu gününü müəy-

yən etmir, onun gələcəyinə əhəmiyyətli təsir göstərir ki, bu mənada Azərbaycanın qurtuluşu bugunlə məhdudlaşmayan, gələcəyə getdikcə tarixi məzmunu daha yaxşı dəyərləndiriləcək bir hadisədir.

Azərbaycanın qurtuluşunun yekunu, yaxud nəticəsi qurtuluşun Azərbaycanıdır. O Azərbaycan ki, müxtəlif nəsillərdən olan azərbaycanlılar onu arzulamış, onun qurulması uğrunda mübarizə aparmışlar. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1993-cü il 15 iyun tarixli iclasındakı çıxışında Heydər Əliyev həmin mübarizənin tarixi mahiyyətini ifadə edərək demişdir: «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi 1918-ci ildə yaranmış ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının ənənələri əsasında müasir tələblərlə, dünyada gedən proseslərlə bağlı olaraq təmin olunmalıdır. Bu sahədə mən daim çalışacağam və heç kəsin şübhəsi olmasın ki, ömrümün bundan sonrakı hissəsini harada olursa olsun, yalnız və yalnız Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi inkişaf etməsinə həsr edəcəyəm». Bu sözlərin deyilməsindən o qədər də böyük zaman keçmir, lakin dahi mütəfəkkir, dövlət qurucusu həqiqətən müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsaslarını yaratmış, onun demokratik inkişaf yolunu istiqamətləndirmişdir. Heydər Əliyevin zəkası öz nuru ilə yalnız bu gün deyil, sabah da müstəqil Respublikanın gələcəyini işıqlandıracaq, ona müasir dünyanın üzvi tərkib hissəsi olmaq üçün hər cür stimül verəcəkdir. Çünki Heydər Əliyev müdrikliyi yalnız bir insanın fərdi qabiliyyətinin nəticəsi deyil, bütövlükdə mənsub olduğumuz xalqın Tarixi iradəsinin ifadəsidir. Həmin iradə idi ki, milli dəyərlərin böyük daşıyıcısına 1993-cü il 15 iyun

tarixli (və tarixi!) iclasda aşağıdakıları dedirtmişdi: «...Azərbaycan Respublikası bundan sonra onun başına nə gəlsə-gəlsin müstəqilliyini itirməyəcək, yenidən heç bir dövlətin tərkibinə daxil olmayacaq, heç bir başqa dövlətin əsarəti altına düşməyəcəkdir». Bununla belə Heydər Əliyev bildirdi ki, Azərbaycanın müstəqilliyini sadəcə elan etmək nə qədər sevindirici hal olsa da, xalqın milli «izzətinəfs»ini nə qədər oxşasa da həlledici bir şey deyil. Müstəqillik uğrunda illər boyu, tədricən, həm tələsmədən, həm də gecikmədən mübarizə aparmaq, millətin daxilindəki «kimdənsə asılı olmaq» hissini, inersiyasını öldürmək lazımdır. Çünki xalq bəzən müstəqillik uğrunda «mübarizə» prosesində məhz müstəqilliyini itirir. Odur ki, qurtuluşun Azərbaycanı taleyin ixtiyarına buraxılmış bir dövlət təsəvvürü deyil. Dünyanın böyük dövlət qurucusunun, dahi mütəfəkkirin düşünüb müəyyənləşdirdiyi «ritm» üzrə hərəkət edən, get-gedə möhkəmlənən elə bir sosial-siyasi realıqdır ki, bizim hər birimizin azərbaycanlı kimi vətəndaş xoşbəxtliyi ondan asılıdır. Və ona görə də biz çalışmalıyıq ki, Azərbaycan uzun illərdən, əsrlərdən sonra, ilk dəfə müstəqilliyini aldıqdan sonra bütün dünyaya öz tarixi nailiyyətlərini, öz milli ənənələrini nümayiş etdirə bilsin.

Heydər Əliyev yaxşı bilirdi ki, «Azərbaycan on illərlə; yüz illərlə bu torpaqda yaşayan bütün insanların Vətəni olub, bundan sonra da Vətəni olmalıdır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan hər bir vətəndaş milliyyətindən, dinindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq eyni hüquqa malik olmalıdır».

Birillik hakimiyyəti dövründə milləti yüz yerə bölənlər düşünmürdülər ki, müxtəlif etnosların, etnik maraqların önündə «reverans» edən dövlət uzun zaman yaşamaz. Və sonrakı proseslər də göstərdi ki, etnik münasibətlər sahəsində 1991-1992-ci illərdə, 1993-cü ilin birinci yarısında buraxılmış səhvlər özünü biruzə verir. Azərbaycan dövlətinin qurucusu bir neçə il məhz keçmiş səhvlərin düzəldilməsi ilə məşğul oldu. Qurtuluşun Azərbaycanı yalnız 1995-ci ildən sonra normal inkişaf yoluna düşməyə başladı ki, bunun da ilk rəsmi ifadəsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası oldu. Azərbaycan prezidentinin bilavasitə rəhbərliyi ilə hazırlanmış Konstitusiya məhv olmaqdan xilas edilmiş, qurtulmuş Azərbaycanın «pasport»u idi.

Artıq on ildir ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası yaşayır, dünyanın üzvi tərkib hissəsi olmaq uğrunda mübarizə aparır. Bu mübarizənin qalibiyyətini təmin edən əsas qüvvə isə heç şübhəsiz. Heydər Əliyevin şəxsiyyətində təzahür edən milli iradə, möhtəşəm xalq ruhudur ki, Azərbaycanı hər cür iqtisadi, sosial-siyasi problemlərdən çıxararaq gələcəyə – əbədi müstəqilliyə aparır.

2001

AZƏRBAYCAN PREZİDENTİ HEYDƏR ƏLİYEVİN «AZƏRBAYCAN XALQINA MÜRACİƏT»İNDƏ DİL, ƏDƏBİYYAT VƏ MƏDƏNİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan prezidenti cənab Heydər Əliyevin keçən ilin, əsrin və minilliyin son günlərində Azərbaycan xalqına müraciəti mükəmməl analitik ümumiləşdirmənin məhsulu olub azərbaycanşünaslığın əsas məsələlərinin izahı üçün aydın metodoloji göstərişlər verir – həmin göstərişlərin müəyyən hissəsi Azərbaycan xalqının dilinə, ədəbiyyatına və mədəniyyətinə aiddir. Cənab Heydər Əliyev Azərbaycan rəhbərliyinə gəlmiş ilk illərdən başlayaraq Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı sahəsində o zamana qədərki heç bir dövlət rəhbəri ilə müqayisə edilməsi mümkün olmayan bir enerji, professionallıq və uzaqgörənliklə fəaliyyət göstərmişdir. Onun Azərbaycan yazıçılarının qurultaylarındakı, böyük ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin yubileylərindəki, müxtəlif ədəbi yığıncaqlardakı, müzakirələrdəki məzmunlu nitq, çıxış və söhbətləri, müsahibələri yalnız müdrik bir dövlət rəhbərinin xalqın dilinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə qayğısının parlaq ifadəsi deyil, həmin sahələrin hər birinin inkişafı üçün professional strateji göstəriş, mükəmməl proqramdır. Və ona görə də «Müraciət»ə biz böyük mütəfəkkirin təxminən yarım əsrlik müşahidələrinin, araşdırmalarının, müxtəlif istiqamətli təhlillərinin nəticəsi kimi baxırıq.

Cənab Heydər Əliyev hər hansı məsələnin, o cümlədən dil, ədəbiyyat, yaxud mədəniyyət məsələsinin şərhində tarixiliyə xüsusi diqqət yetirir – ümu-

miyyətlə güclü tarixilik hissi cənab prezidentin siyasi, ideoloji, elmi təfəkkürünü səciyyələndirən əsas əlamətlərdəndir. Və bu cəhət «Müraciət»in məntiqi üçün də xarakterikdir.

«Müraciət»də Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin biri digərinin tarixi davamı olan əsasən üç dövründən söhbət gedir. **Birincisi** formalaşma dövrüdür ki, bir neçə min illik uzun bir zamanı əhatə edir.

Hər hansı xalqın formalaşması tarixi yalnız etnososial bir proses deyil, burada etnolingvistik, etnokulturoloji, etnopsixoloji, geopolitik və s. əlamətlərin üzvü əlaqəsindən danışmaq lazım gəlir – Azərbaycan xalqının formalaşması tarixi də belədir: biz mənşəyimiz etibarilə türk xalqıyıq, lakin ən qədim dövrlərdə – eramızdan əvvəlki minilliklərdə Azərbaycan ərazisində müxtəlif mənşəli, etnoslar yaşamış, müxtəlif xarakterli, tipologiyalı mədəniyyətlər yaratmışlar ki, biz həmin mədəniyyətlərin varisliyindən imtina edə bilmərik... Cənab prezident göstərir ki, «Azərbaycan insanın, bəşəriyyətin beşiyi olan nadir ölkələrdən biridir. Burada həyat çox erkən yaranmışdır və Azıx mağarasında toplanmış azıxantrop Azərbaycanın ən qədim ibtidai insan məskənlərindən biri olmasını sübut edir. Qobustandakı və Gəmiqayadakı qayaüstü təsvirlər və petroqliflər, Kür-Araz və Xocalı mədəniyyətlərinə aid maddi-mədəniyyət nümunələri, kurqan tapıntıları sübut edir ki, hətta miladdan əvvəlki minilliklərdə də Azərbaycanda inkişaf etmiş mədəniyyət mövcud olmuşdur».

N.Y.Marr XX əsrin 30-cu illərində belə bir mülahizə irəli sürmüşdü ki, hər hansı Tarix tarixəqədərki

dövrədən başlayır – Tarix bizə məlum olan, tarixəqədərki dövr isə bizə məlum olan epoxaları əhatə edir. Azərbaycan tarixinin eramızdan əvvəl I minilliyin sonu, eramızın I minilliyinin əvvəllərinə qədərki bir neçə illik dil, ədəbiyyat və mədəniyyət tarixi, xüsusilə onun genotipologiyası bizə məlum deyil, başqa sözlə, mütəxəssislərin qızğın mübahisə obyektidir. Hələ biz bilmirik ki, həmin minilliklərdə Azərbaycanda İran, İber-Qafqaz, türk (prototürk, yaxud Altay) mədəniyyətlərindən hansı aparıcı olmuşdur... Bunun bir səbəbi də ondan ibarətdir ki, «Müraciət»də deyildiyi kimi, Azərbaycan coğrafi-siyasi mövqeyinə görə «həmişə sivilizasiyaların qovuşuğunda olmuş və istər Qərbin, istərsə də Şərqlin çox güclü təsirini öz üzərində hiss etmişdir».

Azərbaycanın tarixəqədərki mədəniyyətinin beynəlmiləl xarakteri tarixəqədərki dövrədən sonrakı (tarixi!) mədəniyyətin xarakterinə də əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Belə ki, «eramızdan əvvəl birinci minilliyin sonunda, eramızın birinci minilliyinin əvvəlində Azərbaycan müxtəlif mədəniyyətlərin və dinlərin təsirinə məruz qalmışdır. Məhz bunun nəticəsində tarixən ölkəmizdə müxtəlif dinlərə münasibətdə yüksək tolerantlıq, dözümlülük mühiti yaranmışdır. Yunan-Roma mədəniyyətinin, bütün antik sivilizasiyanın güclü təsiri altında inkişaf edən elm, ədəbiyyat və incəsənətimiz çox erkən dövrlərdə özünəməxsus forma və məzmununa malik olmağa başlamışdır. Bununla yanaşı, sözsüz ki, bizim zəngin mədəniyyətimizin formalaşmasına müxtəlif mərhələlərdə həm zərdüştilik, yəhudi, xristian, həm də islam mədəniyyətlərinin təsiri olmuşdur».

Cənab Heydər Əliyev tamamilə doğru olaraq göstərir ki, Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi özünəməxsus (milli!) əlamətlərlə ümumbəşəri əlamətlərin dialektikasını, qarşılıqlı əlaqəsini nümayiş etdirir. Və Azərbaycan xalqının tipologiyası bizə məlum olan mədəniyyəti göstərir ki, o, içinə qapılmış, özünü dünyadan təcrid etmiş bir xalqın mədəniyyəti deyildir – Azərbaycan mədəniyyəti həmişə dünyaya açıq bir xalqın mədəniyyəti olmuşdur... Məsələnin məhz belə olduğuna bir daha inanmaq üçün «Kitabi-Dədə Qorqud»u, Qətran Təbrizinin, Əfzələddin Xaqaninin divanlarını, Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sini vərəqləmək kifayətdir. Onların yaradıcılığı «ümumbəşəri ideyaların tərənnümünə, haqqın, ədalətin, humanist ideyaların bərqərar olmasına xidmət etmişdir».

Eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq Azərbaycanda etnokulturoloji proseslərə nəzarət edən hun-qıpçaq türkləri beynəlmiləlçi dünyagörüşünün, ümumbəşəri ideyaların, dini plüralizmin genişlənməsində, heç şübhəsiz, həlledici rol oynamışlar. Onların qoyduqları ənənənin eramızın I minilliyinin sonu II minilliyinin əvvəllərində Türküstandan Azərbaycana axın edən oğuz türkləri davam etdirmişlər. Və yerli qıpçaqlarla gəlmə oğuzların Azərbaycandakı münacişələri «Dədə Qorqud» eposunun yazıya alındığı yüzillərə düşür.

Görkəmli türkoloq-azərbaycanşünaslar, xüsusilə Əhməd Cəfəroğlu XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda hakimiyətdə olan səlcuq türklərini (oğuzları) ana dilinə biganəlik göstərməkdə təqsirləndirirlər, lakin bizim fikrimizcə, məsələ daha mürəkkəbdir: farsca, yaxud ərəbcə yazmaq Azərbaycan türklərinin bu dillər (mə-

dəniyyətlər!) qarşısında heyrətinin deyil, islamı qəbul etmiş, müsəlman dünyasını artıq təmsil etməyə başlayan bir xalqın yüksək təbəqəsinin eyni zamanda həm bir türk, həm bir fars, həm də bir ərəb kimi düşünmək ehtirasının (orta əsrlər səviyyəsində beynəlmiləçilik iddiasının!) nəticəsi idi. Və bu ehtiras (iddia!) bütün orta əsrlər boyu davam etdi... Son orta əsrlərin dahi Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri M.Füzuli türk, fars və ərəb dillərində «Divan» yaratmaqla Azərbaycan mədəniyyətinin beynəlmiləçisi gücünü, Azərbaycan xalqının istedadının çoxşaxəliliyini, çoxkomponentliliyini və çoxspektrliliyini bir daha nümayiş etdirdi...

Cənab Heydər Əliyevin «Müraciət»ində Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinin ikinci dövrü onun birinci dövrünün bilavasitə davamı kimi təhlil edilir. Bununla belə göstərilir ki, «Azərbaycanda məhz bu dövrdə demokratik mətbuat, anadilli məktəb, dünyəvi teatr yaranaraq milli şüurun formalaşmasına güclü təkan verdi».

Milli şüurun formalaşması! ... Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinin ikinci dövrünü səciyyələndirən əsas əlamət, heç şübhəsiz, bundan ibarət olmuşdur. «Müraciət»də milli şüurun formalaşmasına təsir göstərən hadisələr qeyd edilir – bunlar XIX əsrin əvvəllərində maarifçilik ideyalarının çiçəklənməsindən, həmin əsrin ortalarında M.F.Axundov kimi müasir düşüncəli mütəfəkkirin yetişməsindən, «Əkinçi»nin meydana çıxmasından, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində müxtəlif ideya-estetik məktəblərin genişlənməsindən və s. ibarətdir. Və «Müraciət»də deyildiyi kimi, «maarifçilik hərəkatının genişlənməsi

Azərbaycandan xarici ölkələrə ali təhsil almağa gədənlərin sayının get-gedə artmasına gətirib çıxartdı. Xaricdə ali təhsil aldıqdan sonra vətənə qayıdan ziyalılar Azərbaycanda maariflənmə meyillərini dəstəkləyən qüvvələri öz ətraflarında birləşdirdilər, milli mətbuat və milli teatrın yaranması üçün zəmin yaratdılar». Və cənab prezident tamamilə doğru olaraq qeyd edir ki, «yeni dövrün ədəbiyyatının formalaşmasında Nəcəf bəy Vəzirovun, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Süleyman Sani Axundovun, Üzeyir bəy Hacıbəyovun Nəriman Nərimanovun, Haşım bəy Vəzirovun, Cəlil Məmmədquluzadənin, Abbas Səhhətin, Məhəmməd Hadinin, Abdulla Şaiqin, Əli bəy Hüseynzadənin, Əhməd Ağaoğlunun, Əhməd Cavadın, Hüseyn Cavidin və başqalarının əvəzsiz xidmətləri var idi».

Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti bugün müxtəlif insanlar (o cümlədən, mütəxəssislər!) tərəfindən müxtəlif cür qiymətləndirilən «sovet dövrü»nə adı yuxarıda çəkilən böyük şəxsiyyətlərin – Azərbaycanın görkəmli maarifçi ziyalılarının (bütövlükdə Azərbaycan xalqının!) yaratdığı zəngin mədəniyyətlə daxil oldu... Sovet dövrünü Azərbaycan xalqının tarixindən sıxışdırıb çıxarmağa çalışanlar səhv edirlər – xalqımız bu dövrü bütün mürəkkəbliyi, uğurları, qüsurları ilə birlikdə yaşamışdır. Biz, heç də bəzilərinin düşündüyü kimi, milli müstəqillik dövrünə birbaşa XX əsrin əvvəllərindən – Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründən gəlməmişik. Sovet dövrü Azərbaycana minlərlə orta, onlarla ali məktəb, teatrlar, muzeylər, sərgi salonları vermişlər. Sovet dövründə Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti

böyük sürətlə inkişaf etmişdir. Bununla belə yüksəlişdə olan milli hisslər, ideyalar boğulmuş, repressiya illərində Azərbaycanın 50 mindən artıq övladı güllələnmiş, 100 mindən çox insan Qazaxıstana, Sibirə sürgün edilmişdir. Hüseyn Cavid, Mikayıl müşfiq, Salman Mümtaz kimi böyük ədəbiyyat, mədəniyyət xadimləri məhz həmin illərdə sovet kommunist ideologiyasının qəzəbinə tuş gəlmişlər.

Ümumiyyətlə, «Müraciət» Azərğaycan tarixinin sovet dövrünə obyektiv metodlarla yanaşmağın gözəl təcrübəsini verir – biz əminik ki, həmin təcrübə müxtəlif sahələr (o cümlədən dil, ədəbiyyat və mədəniyyət sahələri) üzrə mütəxəssislərin gələcək araşdırmaları üçün möhkəm metodoloji (ideoloji!) əsas olacaqdır ...

Azərbaycan xalqına, onun milli mədəniyyətinə qarşı müxtəlif xarakterli qəsdləri unutmamaqla yanaşı, etiraf etməliyik ki, Azərbaycanda milli şüurun inkişafında sovet dövrü xüsusi mərhələdir – Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov, Mehdi Hüseyn, Süleyman Rəhimov və Əliağa Vahid kimi böyük Azərbaycan söz ustalarının, mütəfəkkirlərinin yazıb yaratdıqları həmin mərhələni xalqımızın tarixindən necə çıxarmaq, bu böyük şəxsiyyətləri necə inkar etmək olar? ... Onlar uzun illər «sovet yazıçısı» adını fəxrlə daşısalar da, azərbaycançılıq dünyagörüşünün formalaşmasında, demək olar ki, həlledici rol oynamış, müasir Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının əsaslarını yaratmışlar... Və onu da etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycanda sovet dövrünün son on illəri Heydər Əliyev epoxasının başlanması ilə milli şüurun inkişafı baxımından daha

məhsuldar olmuşdur. 60-cı illərin sonu 70-ci illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan mədəniyyəti gөрünməmiş bir sürətlə irəliləmiş, ədəbiyyat, incəsənət milli özünüdərkən ən çevik komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Heydər Əliyev həmin illərdə sübut etdi ki, sovet dövrünün ideoloji məhdudiyyətlərinə baxmayaraq uzaqgörən rəhbəri olan xalq öz dilini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini inkişaf etdirib yüksəltməyə qadirdir.

Və Azərbaycan xalqı «Müraciət»də haqqında bəhs olunan üçüncü dövrə məhz 60-cı, 70-ci, 80-ci illərdə formalaşmış kifayət qədər yüksək (və milli!) dünyagörüşü ilə gəldi.

80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin hərcmərclik dövrüdür – elə bir dövrüdür ki, mədəni definisiyası, yaxud atribusiyası, demək olar ki, yoxdur. Həmin illərdə ən çox əziyyət çəkən, mənəvi sarsıntılar keçirənlər məhz ədəbiyyat, incəsənət və elm xadimləri olmuşlar desək, elə bilirəm ki, səhv etmərik. AXC liderlərinin neobolşevizmi, hərcmərclikdən istifadə edib hakimiyyətə gələn (yaxud gətirilən) səriştəsiz, mənsəbpərəst «rəhbərlər»in volyuntarizmi onillər, yüzillər boyu yaradılmış mədəniyyəti bir anda gözdən salmaqla onlarla, yüzlərlə yaradıcı insanı – yazıçını, rəssamı, musiqiçini məəttəl qoydu, taleyin ümidinə buraxdı...

Cənab Heydər Əliyevin yenidən Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsi ilə müstəqil Azərbaycanın mədəniyyəti qarşısında geniş inkişaf üfüqləri açıldı. Böyük mütəfəkkir görürdü ki, «müstəqilliyi elan etmək, onun qorunması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində dövlət tədbirləri həyata keçirmək nə qədər vacib

olsa da, əsl müstəqilliyi qazanmaq üçün bu, hələ azdır. Gərək hər bir insan və xüsusən gənc nəsil müstəqilliyin nə qədər müqəddəs olduğunu bütün varlığı ilə dərk etsin, onu qorumaq və möhkəmləndirmək üçün hər cür qurban verməyə hazır olsun. Bunun üçün isə o, ilk növbədə yüksək mənəviyyata malik olmalıdır, xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri onun şəxsiyyətinin mahiyyətini təşkil etməlidir. O, Azərbaycançılığın, mənsub olduğu Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, incəsənətinin, elminin nə olduğunu dərinlən bilməlidir. Bu, çox mühüm məsələdir. Bizim bugün təhsilimiz də, mədəniyyətimiz də, incəsənətimiz də məhz Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə xidmət edərək, əsl vətəndaş tərbiyə olunması prosesinə cəlb edilibdir».

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi qazandığı illərdə, «Müraciət»də deyildiyi kimi, «biz əslində milli-mədəni irsimizi, tariximizi, milli sənətimizi bir daha təhlil edərək, onu ideoloji buxovlardan və qadağalardan xilas edirik. Bununla yanaşı, biz Azərbaycan mədəniyyətinin dünya sənət xəzinəsinə verdiyi töhfələrlə başqa xalqların nümayəndələrini tanış edirik».

Dahi Azərbaycan şairi M.Füzulinin 500, böyük oğuz-Azərbaycan eposu «Dədə Qorqud»un 1300 illik yubileyləri yalnız Azərbaycanda deyil, mədəni dünyanın, demək olar ki, hər yerində bu və ya digər dərəcədə qeyd edildi. Və bütün dünya müstəqil Azərbaycanın böyük mədəniyyəti, zəngin mənəviyyatı, yaradıcılıq imkanları ilə daha geniş miqyasda tanış oldu. Xüsusilə «Dədə Qorqud» eposunun həm Azərbaycanda, həm də dünyada təbliği, öyrənilməsi sahəsində böyük işlər görüldü. Mütəxəssislərə məlum-

dur ki, «Dədə Qorqud» eposunun tarixi Azərbaycan etnik-mədəni sisteminin ümumtürk etnik-mədəni sistemindən fərqlənərək ayrılması (diferensiasiyası) tarixidir. Ona görə də «Dədə Qorqud»un yubileyi bu və ya digər şəkildə Azərbaycan xalqının yubileyidir... Və möhtərəm prezidentimizin təklifi ilə həmin yubileyin ümumdünya, xüsusilə türk dünyası miqyasında qeyd olunması ən azı aşağıdakı baxımlardan böyük siyasi-ideoloji əhəmiyyətə malik idi:

a) Azərbaycan xalqının qədim tarixə malik türk xalqlarından biri, ümumtürk mədəniyyətinin bilavasitə varisi olduğunun beynəlxalq səviyyədə bir daha etirafı;

b) Azərbaycan xalqının ilk orta əsrlərdə başlayaraq formalaşmış, müstəqil, özünəməxsus zəngin mədəniyyətə malik bir xalq olduğunun təsdiq edilməsi;

v) müasir Azərbaycan xalqının türk dünyasında, ümumən dünyada özünəməxsus tarixi, ictimai-siyasi, mədəni-ideoloji mövqeyi olduğunun və həmin mövqeyi bu gün dünənkindən daha uğurla, daha cəsarətlə müdafiə etmək imkanlarının nümayiş etdirilməsi.

Azərbaycan prezidentinin iki il, iki əsr, iki era arasında Azərbaycan xalqına müraciətində çox doğru olaraq qeyd edilir ki, «Dədə Qorqud» qəhrəmanlıq eposudur, özü də bir cəngavər, bir igid haqqında yox, bütöv bir xalqın qəhrəmanlığından danışan eposdur. «Ölkəmizin yaşadığı bugünkü mərhələdə xalqımızın qarşısında duran ən ümdə problemlərin həlli, o cümlədən, respublikanın suverenliyinin və müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyünün qorunması baxımından müasir Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bu qəhrəmanlıq ideologiya-

sından faydalanmasının nə dərəcədə vacib olduğu gün kimi aydındır».

Məhz Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi, təşkilatçılığı sayəsində cəmiyyəti bir neçə il ərzində «Dədə Qorqud» eposunun Azərbaycan cəmiyyətində kütləvi təbliği sahəsində görülən işlər bir neçə on, hətta yüz ildə görülən işlərə bərabər oldu. Yalnız belə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, türk dünyasında ilk dəfə məhz Azərbaycanda «Dədə Qorqud Ensiklopediyası» yaradıldı. Və bununla da Azərbaycan oğuz türkləri içərisində eposun əsas sahibi olduğunu bir daha dünyaya sübut etdi.

H.Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri olduğu ilk illərdən ana dilinin sosial-siyasi, ideoloji problemləri ilə bilavasitə məşğul olmuşdur. Və tarix üçün o qədər də böyük olmayan təxminən onillik bir müddətdə böyük dövlət xadimi, həqiqətən, tarixi olan aşığıdakı işləri görmüşdür:

- Azərbaycan dilinin dövlət dili olması Azərbaycan SSRİ-nin müvafiq qanunlarında (xüsusilə Əsas Qanununda-Konstitusiyasında) öz əksini tapmış, Moskvanın etirazlarına baxmayaraq, respublikada rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin də rəsmiliyi təmin edilmişdir;

- Azərbaycandilli məktəbin, maarifin inkişafına xüsusi qayğı göstərilmiş, bir sıra digər sovet respublikalarından fərqli olaraq Azərbaycanda gəncliyin ana dilində təhsilə üstünlük verilmişdir;

- Azərbaycan dilində mətbuatın, elmin tərəqqisi üçün dövlət rəhbərliyi əlindən gələni etmiş, Azərbaycanın böyük yazıçıları öz əsərlərini, demək olar ki, yalnız ana dilində yazmış, Azərbaycan Yazıçılar

İttifaqının aparıcı mətbuat orqanları – «Azərbaycan», «Ulduz» jurnalları, «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti Azərbaycan dilində çıxmışdır;

- Azərbaycan dilinin tarixi o zamana qədər görünməmiş bir ardıcılıqla araşdırılmış, çoxcildlik «Müasir Azərbaycan dili» kitabları yaradılmış, həmin çoxcildliklərdən biri – ali məktəblər üçün «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyi Azərbaycan Dövlət mükafatına layiq görülmüş, beləliklə, ana dilini araşdıran alimlərin əməyi yüksək qiymətləndirilməklə əslində ana dilinin nüfuzu bir daha təsdiq edilmişdir:

- Həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi yığıncaqlarda, məclislərdə Azərbaycan dilində danışmaqdan çəkinməyən respublika rəhbəri praktik olaraq ana dilinin ictimai-siyasi mövqeyinin yüksəlməsinə bilavasitə təsir göstərmiş, başqalarına nümunə vermişdir və s.

80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının gedişində ana dilinin ictimai-siyasi nüfuzunun güclənməsi H.Əliyevin vaxtilə yürütdüyü siyasətin bilavasitə nəticəsi idi. Lakin həmin illərdə başqa sahələrdə olduğu kimi, dil quruculuğu, dil siyasəti, geniş mənada dil mədəniyyəti sahələrində də hədsiz volyuntarizm, hərəmərcliyə yol verildi – xüsusilə Xalq Cəbhəsinin hakimiyyətdə olduğu zaman etnik-kulturoloji məsələlərlə bağlı buraxılan səhvlər milli dilin (dövlət dilinin) nüfuzuna mənfi təsir göstərdi:

- yaxın dövrün tarixi varisliyi gözlənilmədən ana dilinə (dövlət dilinə!) münasibətdə kəskin sıçrayışlarla səciyyələnən, hər cür əsasdan məhrum «tədbirlər» görülməsinə başlandı ki, həmin «tədbirlər»

nəticə etibarilə idarəolunmaz bir situasiyaya çevrilib ana dilini (onun ictimai-siyasi nüfuzunu, normalarını, funksional üslublarını...) bütövlükdə təhlükə altında qoydu;

Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlara, etnoslara mədəni muxtariyyət vermək kimi volyuntarist bir hərəkətin rəsmi müdafiə olunması on illər boyu qazanılmış tarixi uğurların itirilməsi, həmin uğurlara (və dövlət dilinin nüfuzuna) barmaqarası münasibətin nəticəsi idi;

- geniş, hərtərəfli müzakirələr aparılmadan (nə ictimaiyyətin, nə də mütəxəssislərin rəyini öyrənmədən) ana dilinin «türk dili» adlandırılması, eləcə də kiril əlifbasından latın əlifbasına keçidin hazırlıqsız başlanması sonralar bir sıra problemlər törətdi;

- normal təhsil görməmiş, mədəniyyətdən uzaq bir sıra «dövlət xadimləri»nin, «siyasi xadimləri»in müxtəlif çıxışları, məntiqsiz mülahizələri Azərbaycan ədəbi dilinin tarixən müəyyənlanmış normalarına, funksional üslublarına (ümumən ana dilinin əxlaqına!) sayğısız, məsuliyyətsiz münasibət yaratmağa başladı və s.

Xalqın təkidi, tarixin hökmü ilə Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə qayıtmış H.Əliyev qısa bir zamanda ölkədə iqtisadi, ictimai-siyasi, ideoloji-mənəvi həyatın normallaşmasına, stabilləşməsinə nail oldu. Və bu illərdə onun xüsusi diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də dil məsələsi idi... Məsələnin ciddiliyini nəzərə alan dövlət rəhbəri mütəxəssislərin iş-tirəkli ilə geniş müzakirələr keçirdi və həmin müzakirələr mövcud problemlərin həlli üçün kifayət qədər məhsuldar oldu.

Həmin müzakirələr göstərdi ki, yalnız milli ictimai təfəkkür deyil, bilavasitə mütəxəssislər də ana dilinin qeydsiz-şərtsiz «türk dili» adlandırılmasının əleyhinədir. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki:

a) iki müstəqil türk mənşəli dilin hər ikisinin eyni bir adla adlandırılması özünü doğrultmur və təcrübədə onları istər-istəməz ayrı-ayrı adlarla (Azərbaycan türkcəsi – Türkiyə türkcəsi) adlandırmaq lazım gəlir;

b) Azərbaycan ərazisində yaşayan qeyri-türk mənşəli müxtəlif xalqlar, etnoslar (talışlar, tatlar, kürdlər, ləzgilər və s.) «Azərbaycan dili»nin «türk dili» adlandırılmasından hər hansı halda narahat olurlar, bir sıra qüvvələr isə bundan istifadə edərək, «xırda millətçilik» hisslərini qızıqdırırlar;

v) «Azərbaycan dili» adı artıq neçə on illərdir ki, uğurla işlənir, kifayət qədər böyük işlənmə təcrübəsinə malikdir.

Və bütün bunlar nəzərə alınaraq (eyni zamanda referendumun nəticələrinə əsaslanaraq) müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlət dilinin adı «Azərbaycan dili» kimi qeyd edildi.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dövlətinin rəhbəri bu gün Azərbaycan dilinin yüksəlişi üçün aşağıdakı çox mühüm işləri görür:

Birincisi, Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq aparıcı mövqeyi tamamilə təmin edilmiş, rəsmi məclislərin yalnız ana dilində aparılması zərurətə çevrilmişdir (yerə gəlmişkən deyək ki, Azərbaycan prezidentinin özü şəxsən dəfələrlə müxtəlif vəzifəli şəxsləri ana dilində danışma bilmədikləri üçün tənqid etmiş, qınamışdır);

ikincisi, Azərbaycanda təhsilin, elmin, ədəbiyyatın ümumən mədəniyyətin inkişafı üçün dövlət maksimum şərait yaratmış (və həmin şəraiti günbəgün yaxşılaşdırmaqdadır) – bu isə həm milli təfəkkürün, həm də onun ifadəsi olan milli ədəbi dilin daha da tərəqqi edib yüksəlməsinə böyük təkan verir;

üçüncüsü, Azərbaycan prezidenti Azərbaycanın yeni tarixində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin dünyanın ən mötəbər rəsmi məclislərində, beynəlxalq diplomatik danışıqlarda səslənməsinə nail olmuşdur (və məhz onun xidmətidir ki, bu gün Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq nüfuzunu məhz Azərbaycan dili, yəni Azərbaycanın bilavasitə dövlət dili qoruyur) və s.

Azərbaycan prezidentinin dünya miqyaslı bir ictimai-siyasi xadim, dövlət xadimi kimi fəaliyyəti ona türk dünyasında böyük hörmət qazandırmışdır. Və həmin hörmətin təsiri altında türk xalqları arasında Azərbaycan xalqının, türk dilləri içərisində Azərbaycan türkcəsinin (Azərbaycan dilinin) nüfuzu sürətlə yüksəlir (bu barədə geniş məlumat üçün bax: N.Cəfərov. Türk dünyasının fəxri, yaxud böyük türklərdən biri. Türk dünyası: kaos və kosmos, Bakı, BDU nəşriyyatı, 1998, səh.3-28).

Heydər Əliyev Azərbaycan dilini (ana dilini), Azərbaycan xalqının dilini (mənsub olduğu xalqın dilini), Azərbaycan dövlətinin dilini (rəhbərlik etdiyi dövlətin dilini) ürəkdən sevib onun yüksəlişinə çalışmaqla kifayətlənmir, mütəxəssislərin dönə-dönə qeyd etdikləri kimi, Azərbaycan dilində gözəl danışır, ona yeni ifadə xüsusiyyətləri, üslub çalarları qazandırır... Və yuxarıda deyildiyi kimi, H.Əliyevin dili ge-

niş miqyaslı araşdırmalar üçün ayrıca bir mövzuya çevrilmişdir. Mütəxəssislər göstərir ki, Allah Heydər Əliyevə nümunəvi bir natiq üçün tələb olunan hər şeyi səxavətlə vermişdir: boy-buxun, qədd-qamət, təsirli səs, möhkəm məntiq, məclisi-auditorianı ələ almaq qabiliyyəti və s.

İntellektual – mənəvi hazırlıqla fiziki hazırlığın mükəmməl harmoniyasını verən H.Əliyev natiqliyi Azərbaycan xalqının milli sərvəti, Azərbaycan dilinin böyük uğurudur – böyük şəxsiyyətin nitqlərindən onlarca, yüzlərcə nümunələr gətirmək mümkündür ki, ana dilinin müasir dövrdə hansı inkişaf səviyyəsinə gəlib çıxdığını, hansı mükəmməl, təsirli ifadə imkanlarına yiyələndiyini parlaq bir şəkildə əks etdirdir.

Azərbaycan prezidentinin «Müraciət»ində dil məsələsi xüsusi yer tutur – cənab prezident qeyd edir ki, «hər bir xalqın özünəməxsusluğunu müəyyən edən başlıca ünsürlərdən biri onun dilidir. XX əsrdə xalqımızın bu sahədə əldə etdiyi uğurları yüksək təqdirə layiqdir. Biz fəxr edirik ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dili son bir əsrlik dövr ərzində böyük inkişaf yolu keçərək lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, qrammatik quruluşunu cilalamış və dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmuşdur». Heç şübhəsiz, Azərbaycan mədəniyyəti inkişaf etdikcə, Azərbaycan dövləti təkmilləşib möhkəmləndikcə Azərbaycan dili daha da zənginləşəcək, daha müasir, daha global, daha analitik düşüncənin dilinə çevriləcəkdir. Çünki Azərbaycan dili, Azərbaycan prezidentinin dəfələrlə dediyi kimi, istedadlı, böyük potensiala malik bir xalqın dilidir.

Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin – yeni ilin, yeni əsrin və yeni minilliyin astanasında «Azərbaycan xalqına müraciət»i Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının və mədəniyyətinin perspektivlərini müəyyənləşdirmək, böyük tarixi təcrübəyə dayanaraq inkişaf yolları müəyyən etmək baxımından olduqca qiymətli bir sənəddir. Bizim fikrincə, həmin sənədin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, «biz nadir bir irsin varisləriyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmiş, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənəviyyəti olan ölkəmizin həm dünəninə, həm bugününə, həm də gələcəyinə dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır».

2001

AZƏRBAYCAN: ETNİK, SOSIAL-SİYASİ MÜTƏŞƏKKİLLİK PROBLEMI

Azərbaycanın etnik tarixi Azərbaycan xalqının formalaşması tarixindən qədimdir. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan xalqının formalaşması prosesi başlayana qədər Azərbaycanda (və həmhüddud regionlarda) kifayət qədər mürəkkəb etnik hadisələr baş vermişdir. Bunun bir səbəbi haqqında söhbət gədən coğrafiyanın yaşayış üçün münasib təbii şəraitdirsə, digər çox mühüm səbəbi müxtəlif istiqamətlərə gədən yollar üzərində yerləşməsi, etnik, sosial-siyasi fəallığı, qaynarlığıdır ... Və etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycanın etnik tarixinin qədim dövrü sonrakı dövrləri ilə müqayisə olunmayacaq qədər mübahisəlidir – məsələnin mürəkkəbliyi isə burasındadır ki, həmin mübahisələr artıq öz elmi-metodoloji əhəmiyyətini (enerjisini!) itirərək «siyasiləşmiş», başqa sözlə, etnosiyasi ambisiyaların, subyektiv maraqların münəqişə obyektinə çevrilmişdir. Lakin qədim dövrlərdə Azərbaycanda hansı etnosun, yaxud etnosların (iber-qafqazlıların, iranlıların, yaxud altaylıların – türklərin ...) aparıcı yer tutmasından asılı olmayaraq Azərbaycan xalqı qədim dövrün sonu, orta əsrlərin əvvəllərindən başlayaraq məhz türk etnosları əsasında formalaşmışdır ki, həmin etnoslar (türklər) eyni dövrdə deyil, müxtəlif dövrlərdə gəlmişlər. Beləliklə, Azərbaycan xalqının təşəkkülü kifayət qədər uzun sürən – min ildən artıq dövrü əhatə edən mürəkkəb bir proses olmuşdur: qədim dövrün sonu, orta əsrlərin əvvəllərindən başlayan həmin proses orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərində başa çatmışdır.

... Biz Azərbaycan xalqının etnik, sosial-siyasi mütəşəkkillik səviyyəsinə təsir göstərən bir sıra cəhətlərdən yalnız aşağıdakı üçü üzərində dayanacağıq:

- 1) xalqın təşəkkülü prosesinin uzun sürməsi;
- 2) Azərbaycanın qədim dövrlərdən gələn etnik zənginliyi, yaxud mürəkkəbliyi;
- 3) Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürünün, milli maraqların, iddiaların nə dərəcədə yüksək olub-olmaması.

Azərbaycan xalqının etnik, sosial-siyasi mütəşəkkillik səviyyəsinə tarixən təsir göstərən birinci cəhət Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesinin uzun sürməsi, müxtəlif dövrlərdə, mərhələlərdə Azərbaycana gələn (deməli, biri digərindən həm etnik xarakteri, həm də sosial-siyasi inkişaf səviyyəsi etibarilə fərqlənən) türk etnoslarından təşkil olunmasıdır...

Məlum olduğu kimi Azərbaycan xalqının etnik əsasında dayanan ilk etnoslar hun türklərindən ibarət olmuş, onlar bir neçə əsr ərzində ölkənin şimal vilayətlərində, demək olar ki, maneəsiz məskunlaşmışlar. Hun türklərinin arxasınca (və daha kütləvi, daha ardıcıl olaraq!) Azərbaycana qıpçaq türkləri axıb gəlmiş, ölkənin yalnız şimalında deyil, cənubunda da yayılmış, ərəblərin Azərbaycana yürüşü zamanı onların qarşısına həmin ölkənin əsas sahibi olaraq çıxmışlar. Və məhz bu dövrdən etibarən Azərbaycanın həm şimali, həm də cənubu onu sözün geniş mənasında qorumaq missiyasını öz üzərinə götürmüş türklərə məxsusdur... Səlcuq (oğuz) türkləri II minil-

liyin əvvəllərində Türküstandan Azərbaycana yürüş edib burada türk-müsəlman dövləti qurarkən də yerli türklərin – qıpçaqların uğursuz müqavimətinə rast gəlmişdilər. Azərbaycanda yerli türklərlə gəlmə türklərin münaqişəsi tarix göstərir ki, Azərbaycan xalqının formalaşması boyu davam etmiş, müəyyən dövrdə «gəlmə» funksiyasında çıxış edən türklər bir neçə əsr sonra «yerli» missiyalarını daşımağa başlamışlar. Səlcuqlardan (oğuzlardan) sonra Azərbaycana Türküstandan daha bir sıra tarixi yürüşlər oldu – biz, hər şeydən əvvəl, monqol-tatar, Əmir Teymur, türkmən... yürüşlərini nəzərdə tuturuq ki, orta əsrlərin sonlarına qədər davam edən həmin yürüşlərdə Azərbaycan cəmiyyəti əhəmiyyətli etnik, sosial-siyasi dəyişmələrə məruz qaldı. Ümumiyyətlə, XI əsrdən XVI-XVII əsrlərə qədərki dövrdə Azərbaycanda gedən etnososial prosesləri türk dünyasından kənar təsəvvür etmək mümkün deyil, çünki orta əsrlərin sonuna qədər türk dünyasında həmin proseslər fəal şəkildə davam etmişdir. Yalnız belə bir faktı xatırlatmaq lazımdır ki, XVI-XVII əsrlərə qədər xüsusilə Azərbaycan, türk və türkmən xalqları arasında özünəməxsus coğrafiyadan başqa əsaslı bir fərq mövcud olmayıb.

Azərbaycan türklərinin müstəqil xalq olaraq differensiasiyası XVII-XVIII əsrlərdə başa çatır, lakin daxili təmərküzləşmə – inteqrasiya prosesi bundan sonra da davam edir. Və həmin prosesin artıq başa çatdığını söyləmək bu gün də düzgün olmazdı. Çünki Azərbaycan ərazisində (xüsusilə də İran Azərbaycanında) yaşayan bir sıra türk tayfaları özlərini hələ də azərbaycanlı, yaxud Azərbaycan türkü deyil, qaşqay,

şahsevən, təkə-türkmən... hesab edirlər. Eləcə də ölkənin (ümumən Azərbaycanın) bir sıra regionlarında orta əsrlərin müxtəlif türk etnonimləri yer adları olaraq fəal işlənir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilində hun, qıpçaq, oğuz və s. türk tayfalarının dil xüsusiyyətlərinə rast gəlinir... Bütün bunlar isə Azərbaycanda türklərin həm diferensiasiya, həm də inteqrasiyası prosesinin kifayət qədər mürəkkəb bir proses olduğunu göstərir.

Azərbaycan dili digər türk dilləri ilə müqayisədə daha geniş, dialekt-şivə intonasiyasına malikdir. Hətta Azərbaycandan kənar (məsələn, Türkiyədə, Dağıstanda, İranda) Azərbaycan dilinin dialekt-şivələri mövcuddur. Azərbaycan ədəbi dili heç də Şimali və Cənubi Azərbaycanın hər yerində işlənmir. Və Azərbaycan türklərinin həyat tərzində, etnoqrafiyasında, etnopsixologiyasında da bu günə qədər davam edən fərqli xüsusiyyətlər vardır ki, mütəxəssislər onları çox zaman məhz regional xüsusiyyətlər kimi təqdim edirlər... Əlbəttə, bu cür fərqlər yalnız Azərbaycan xalqına aid deyil, lakin burada söhbət ondan gedir ki, həmin fərqlər Azərbaycanda daha geniş yayılmış, özünü daha ardıcıl şəkildə nümayiş etdirir. Və bu cür daxili müxtəliflik, yaxud «fedarativlik» isə şübhəsiz, təmərküzləşmənin hələ lazımı səviyyəyə çatmadığını göstərir.

Azərbaycanşünaslıqda, ümumən türkologiyada xüsusi olaraq diqqəti cəlb etməyən, lakin üzərində düşünülməsinə çox böyük ehtiyac olan məsələlərdən biri türk xalqlarının diferensiasiyası problemidir. Bizim fikrimizcə həmin diferensiasiya, məsələn, roman, yaxud german xalqlarındakı səviyyədə deyil –

istər oğuz, istər qıpçaq, istərsə də karluq qrupuna mənsub türk xalqları arasında elə tayfalara, etnik birliklərə təsadüf etmək mümkündür ki, onların bu və ya digər müstəqil türk xalqına, millətinə aid olması mübahisə doğurur. Onu da əlavə edək ki, bu cür ortaq, yaxud keçid mövqeli türk etnosları sovet ideologiyasının milli siyasətinin təzyiqi ilə, heç bir əsas olmadan, yalnız türk xalqlarını parçalamaq, mümkün qədər kiçik hissələrə ayırmaq məqsədilə, müstəqil xalqlar elan edilmişlər. Sovet türkologiyası da həmin siyasətin təsiri altında türk dillərinin (və xalqlarının) diferensiasiyasını mümkün qədər dərinləşdirməyə, genişləndirməyə, hər bir türk dili (və xalqı) üçün xüsusi genesis axtarıb tapmağa çalışmışdır... və məsələ burasındadır ki, Azərbaycan türklüyü, ümumən Azərbaycan xalqı sovet dövrünü öelə bir ideoloji təzyiq altında keçirməklə həm türklükdən ayrılmağa məhkum edilmiş, həm də daxili parçalanmaya məruz qalmışdır...

Azərbaycan xalqının etnik, sosial-siyasi mütəşəkkillik səviyyəsinə təsir göstərən ikinci əlamət Azərbaycanın qədim dövrlərdən gələn etnik zənginliyi, yaxud mürəkkəbliyidir – tarixi həmin zənginliyi min illər boyu qoruyub saxlamışdır... Bu isə göstərir ki, son əsrlərdə, bəlkə də, minillikdə Azərbaycanda mövcud olan qeyri-türk mənşəli etnosların xarakteri, həyat təzi olduqca az dəyişmişdir. Bunun əsas səbəbi həmin etnosların fəal sosial-siyasi proseslərdən demək olar ki, kənar qalmasından ibarətdir.

Azərbaycanın (və həmhüdəd regionların) etnik coğrafiyası üzərindəki müşahidələr göstərir ki, tarixə qədərki mərhələdə baş verən etnik prosesləri nəzərə

almasaq, müxtəlif mənşəli etnosların bu ərazilərdə əsaslı məskunlaşma xronologiyası aşağıdakı şəkildə olmuşdur: əvvəl iber-qafqazlılar, sonra iranlılar, sonra isə türklər məskunlaşmışlar. Yüksəkliklərə, yaşayış üçün ən az münasib olan yerlərə daha çox «sıxışdırılan» etnosun məhz iber-qafqazlıların olması bunu təsdiq edir və görünür, onların Şimala-Qafqazlara məhz Cənubdan, İran yaylasından gəlməsi barədəki nəzəriyyə özünü doğruldur, belə ki, Azərbaycanın (və həmhüddud regionların) ən qədim tarixi (məhz tarixi!) sakinlərini əvvəl iranlılar, sonra isə türklər tədricən Şimala, Qafqazın əlçatmaz yüksəkliklərinə doğru sıxışdırmışlar. Əgər iber-qafqazlılar həmin ərazidə iranlılardan, yaxud türklərdən sonra məskunlaşmış olsaydılar, heç şübhəsiz, bu cür «qeyri-münasib» məskən seçməzdilər.

Müşahidələr göstərir ki, haqqında söhbət gedən coğrafiyaya və ya digər dərəcədə «sıxışdırılmış» ikinci etnos iranlılardır ki, onlar daha çox Şərqi – Xəzər sahillərinə sıxışdırılmışlar. Və qeyd etmək lazımdır ki, iber-qafqazlılardan fərqli olaraq, iranlılar həmetnoslarının məskunlaşdığı əsas regionla əlaqələrini itirib Azərbaycanda etnik adalar şəklində qalmışlar ki, bu da onların sonrakı taleyinə təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə, ölkənin qeyri-türk mənşəli etnosları daxilində təcrid olunma, «mərkəzdənqaçma» tendensiyası kifayət qədər geniş yayılmış, az qala hər kəndin, hər obanın öz dili, şivəsi, özünəməxsus etnoqrafiyası, həyat təzi formalaşmışdır.

Bizim fikrimizcə, Azərbaycanda məskunlaşmış qeyri-türk mənşəli etnoslar ölkənin ictimai-siyasi, ideoloji həyatında bu və ya digər dərəcədə fəal iştirak etməyə yeni dövrdə başlamışlar. Lakin həmin fəaliyyət xüsusilə əvvəllər daha çox «dağıdıcı» xarakter daşmış, dərəbəylik dövrünün (XVII-XIX əsrlərin) «tələbat»ına uyğun olmuşdur. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində isə ümummilli maraqlar ətrafında bütün Azərbaycan cəmiyyətinin birləşmək istəyində olduğunu görürük. Qeyri-türk mənşəli xalqların etnik müxtəlifliyinin, tarixi qeyri-mütəşəkkilliyinin nəticəsidir ki, onların Azərbaycan cəmiyyətinin, xalqının ümumi idealları ətrafında birləşməsində müəyyən problemlər də olmuşdur. Həmin problemlərin bir çoxu etnik yaddaşın romantikası ilə ümummilli maraqların reallığı arasındakı ziddiyyətlərdən irəli gəlir.

Azərbaycanın etnik-etnoqrafik mənzərəsinin müxtəlifliyində ölkənin təbii-coğrafi zənginliyi də müəyyən rol oynamışdır. İber-qafqazlılar əsasən dağlıq, iranlılar dəniz sahili, türklər isə çöl ərazilərdə yaşamışlar. Və şübhəsiz, onların etnik dünyagörüşünün formalaşmasında həmin həyat tərzinin əhəmiyyətli təsiri olmuşdur.

Güman etmək olar ki, Azərbaycanda yaşayan qeyri-türk mənşəli əhalinin sayı tarixən deyil, məhz son dövrlərdə azalmağa başlamışdır. Bu isə Azərbaycan cəmiyyətinin təbii özünü-təşkili, yaxud tərəküzləşməsi prosesinin xüsusilə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq güclənməsi ilə bağlıdır. Bu gün Azərbaycanda yaşayan, özünü tat, talış, kürd, ləzgi, avar, udin, saxur, ingiloy və s. hesab edən əhalinin sayı Azərbaycan türklərinin, ümumən Azərbaycan xalqının sayından müqayisə edilməyəcək qədər azdır. Və Azərbaycan dünya proseslərinə get-gedə daha fəal şəkildə qoşulduqca Azərbaycanın azsaylı xalqları ümummilli maraqlar ətrafında daha sıx

birləşirlər. Çünki həmin proseslərdə «etnik yaddaş», yaxud «əski maraqlar»la iştirak etmək sadəcə olaraq mümkün deyil.

Azərbaycan xalqının etnik, sosial-siyasi mütəşəkkillik səviyyəsinə təsir göstərən üçüncü əlamət Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürünün, milli maraqların, ideyaların nə dərəcədə yüksək olub-olmaması ilə əlaqədardır... xüsusi olaraq sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, Azərbaycanın həm Şimalında, həm də Cənubunda qədim dövrlərdə müxtəlif dövlətlər yaranmışdır. Lakin həmin dövlətlər Azərbaycan xalqının sosial-siyasi, ideoloji yaddaşında qalmamışdır. Biz burada əsasən iber-qafqazlıların, iranlıların, yaratdıqları dövlətləri nəzərdə tuturuq. Və şübhə etmirik ki, qədim dövrə münasibətlə bu cür yaddaşsızlıq həmin etnosların dövlət quruculuğu təcrübəsini çoxdan unutmaları ilə əlaqədardır. Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşında mühafizə olunmuş dövlətlər məhz türklərin (müsəlman türklərin!) qurduğu dövlətlərdir ki, onlar da daha çox orta əsrlər üçün səciyyəvi olan ümummüsəlman ideyalarını ifadə etmişlər. Azərbaycan türklərinin, ümumən formalaşmaqda olan Azərbaycan xalqının milli maraqlarını əks etdirən ilk dövlət I Şah İsmayılın yaratdığı Səfəvilər dövləti idi. Lakin çox çəkmədi ki, səfəvilər «qədim dünyada qalmış» bir etnosun – farsların romantik xülyələrinin, dəbdəbəli (və müasirlikdən, hər cür perspektivdən uzaq!) həyat tərzinin əsirinə çevrilib tarix səhnəsini tərk edirlər. Səfəvilərdən sonra milli dövlətçilik təfəkkürünün təşəkkülü tarixində Azərbaycan xanlıqları xüsusi bir dövrü təşkil edir. Doğrudur, Azərbaycanın həm Şimalını, həm də Cənubunu əha-

tə edən mərkəzləşmiş dövlətin süqutundan sonra kiçik Azərbaycan dövlətlərinin – xanlıqların milli dövlətçilik təfəkkürünün təkamülündə böyük rol oynayacağını söyləmək çətindir. Bununla belə etiraf etmək lazımdır ki, xanlıqlar dövründə Azərbaycanın ictimai-siyasi cəhətdən fəal regionlarının timsalında milli dövlət idarəçiliyi artıq yerli, məhəlli miqyas aldı, dövlət mənsub olduğu xalqa nə qədər mümkündürsə o qədər yaxınlaşdı... və xanlıqlar dövründə Azərbaycanın müxtəlif mənşəli etnosları regional dövlət idarəçiliyində bilavasitə iştirak etməklə sosial-siyasi passivlikdən xilas oldular.

Cənubunun İran, Şimalının isə Rusiya tərkibində olduğu dövrdə Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürü, Azərbaycan xalqının bütövlüyü ideali sönmədi, lakin ölkənin Şimali ilə Cənubu arasında sosial-siyasi, mədəni əlaqələrin zəifləməsinin əsası qoyuldu. Bu o zaman baş verdi ki, ümummilli ideallar formalaşmasına təkan verən dünya miqyaslı proseslər intensivləşməkdə idi. Və Azərbaycan Şərqlə qərbin tarixi ziddiyyətlərini özündə bütün kəskinliyi ilə ehtiva edən bir ölkəyə çevrilirdi. Onun milli dövləti yox idi, lakin güclü milli dövlətçilik ideyaları var idi... Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti, onun ardınca isə kifayət qədər uzunömürlü Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası həmin idealların gerçəkləşməsi sahəsində ya bilavasitə, ya da dolayısı ilə əhəmiyyətli təşəbbüslərdir. Milli dövlətin qurulması ərəfəsində bu cür təşəbbüslər tamamilə təbiidir.

Azərbaycan xalqının etnik, sosial-siyasi maraqlarını bu gün (əslində, yarandığı gündən bəri) birinci növbədə Azərbaycan Respublikası təmsil edir – hər

şeydən əvvəl ona görə ki, Azərbaycan Respublikası Azərbaycan xalqının milli (müstəqil) dövlət axtarıqlarının məhsuludur. Yalnız həmin respublikanın vətəndaşları deyil, həmhüddud ölkələrdə tarixən məskunlaşmış (xalq ukimi məhz həmin ölkələrin ərazisində formalaşmış!) azərbaycanlılar – əsasən Azərbaycan türkləri də ona öz milli dövlətçilik ideallarının ifadəçisi (və müdafiəçisi!) kimi baxırlar. Müxtəlif səbəblər üzündən dünyanın ən müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş Şimaldan və Cənubdan olan azərbaycanlılar üçün də Azərbaycan dövləti və onun rəmzləri müqəddəsdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, prezidenti Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarının şəriksiz lideridir... Şübhəsiz, bütün bunlar Azərbaycan xalqının etnik, sosial-siyasi mütəşəkkillik səviyyəsinin yüksəliş sahəsində görüləcək böyük işlərin başlanğıcıdır.

Azərbaycan dövləti, onun banisinin dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, respublikanın ərazisində tarixən məskunlaşmış bütün etnoslara, bir neçə minillik dövrdə formalaşmış bütün Azərbaycan cəmiyyətinə – Azərbaycan xalqına məxsusdur. Və eyni zamanda dünyanın harasında yaşamasından asılı olmayaraq özünü azərbaycanlı hesab edən, mənsub olduğu etnosun yalnız təbii yaddaşını deyil, həm də sosial-siyasi məsuliyyətini, milli dövlətçilik təfəkkürünü daşıyan hər bir azərbaycanlıya məxsusdur.

Müşahidələr göstərir ki, müasir dünyada etnik diferensiasiya ilə etnik inteqrasiya sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Odur ki, hər bir azərbaycanlının öz etnik, milli mənsubiyyətini bütün keyfiyyətilə qorumasının onun (həmin azərbaycanlının) «dünya vətəndaşı

missiyasına mane olmur, əksinə, kömək edir. Heç olmasa ona görə ki, bu və ya digər dərəcədə milli, yaxud tarixən formalaşmış milli idealları, maraqları ifadə etməyən bir dövlətin vətəndaşı «dünya vətəndaşı» ola bilməz...

Və müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dövləti Azərbaycan xalqının etnik, sosial-siyasi mütəşəkkilliyi üçün əlindən gələni əsirgəməməklə, həm ölkə, həm regional, həm də dünya miqyaslı kifayət qədər möhtəşəm işlər görməkdədir. Biz, hər şeydən əvvəl, «Dədə Qorqud» eposunun geniş miqyaslı yubileyinin keçirilməsini, dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi sahəsində tarixi əhəmiyyətli tədbirlər planının işlənilməsinə (və ardıcıl olaraq yerinə yetirilməsini), ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin həm daxili, həm xarici (beynəlxalq) ünsiyyətdə nüfuzunun indiyə qədər görünməyəcək bir səviyyədə yüksəldilməsini, dünyanın müxtəlif ölkələrinə yayılmış azərbaycanlıların Bakı ilə əlaqələrinin intensivləşdirilməsini, dünya azərbaycanlılarının I qurultayının bu ilin 9-10 noyabrında məhz Bakıda keçirilməsi barədə respublika prezidenti tərəfindən xüsusi sərəncam verilməsini və s. nəzərdə tuturuq ki, zəmin tədbirlər Azərbaycan xalqının daxili mütəşəkkilliyini təmin etməklə yanaşı, onun beynəlxalq mövqeyini gücləndirir, dünyanın mükəmməl millətlərindən biri kimi normal fəaliyyətinə siyasi-ideoloji kömək göstərir... Odur ki, dünya azərbaycanlılarının əsas sosial-siyasi (və milli-mənəvi) vəzifələrindən biri yeganə müstəqil Azərbaycan dövlətini hər hansı halda müdafiə edib qorumaqdan, onun (və Azərbaycan dövlətinin qoruyucusunun) ətrafında sıx birləşməkdən ibarətdir.

2001

AZƏRBAYCAN DİLİ TARİXİNİN METODOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Azərbaycan dili tarixi barədə XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq müxtəlif mülahizələr irəli sürülsə də, o, müstəqil bir elm sahəsi kimi əsrimizin 30-cu illərində təşəkkül tapıb formalaşmışdır – həmin illərdə xüsusilə professor Ə.Dəmirçizadənin böyük zəhməti nəticəsində ilk «Azərbaycan dili tarixi» yaradıldı. Azərbaycan dili tarixi elminin banisinin 30-cu illərdən etibarən çap etdirdiyi kitablar «Azərbaycan dili tarixi»nin əsaslarını müəyyən etməklə yanaşı, bu sahədə mövcud olan problemləri də bütün mürəkkəbliyi ilə qarşıya qoydu.

Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası 50-ci illərdən ardıcıl araşdırma obyektinə çevrilir – 60-cı illərdə professor H.Mirzəzadənin əvvəl «Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası», sonra isə «Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi» kitabları nəşr edilir.

60-cı illərin sonu – 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq «Azərbaycan dili tarixi» sahəsində çalışan mütəxəssislərin sayının artması ilə həmin sahədə diferensiasiya – ixtisaslaşma gedir – bu cür diferensiasiya ixtisaslaşmanın əhəmiyyəti onda oldu ki, dil tarixinin müxtəlif məsələləri, aspektləri, tendensiyaları və s. ayrıca olaraq araşdırılmağa başladı, lakin Azərbaycan dili tarixinin bütövlükdə təsəvvür edilməsi çətinləşdi. Və beləliklə, ümumi (üzvü) bir «Tarix» yaratmaq əvəzinə ayrı-ayrı dövrlərin müxtəlif metodlarla işlənmiş «Tarix»lərini mexaniki olaraq birləşdirmək meyli meydana çıxdı.

30-50-ci illərdən fərqli olaraq 60-90-cı illərdə «Azərbaycan dili tarixi» sahəsində hər hansı əsaslı metodoloji dəyişikliyin olduğunu demək çətinidir. Müşahidə olunan bir neçə dəyişikliyi nəzərdən keçirək...

I mərhələdə (30-50-ci illərdə, yaxud Ə.Dəmirçizadə mərhələsində) Azərbaycan dili tarixi ümumtürkoloji kontekstdən – türk dilləri tarixindən təcrid olunmuş bir şəkildə araşdırıldı. II mərhələdə (60-90-cı illərdə) həmin sahəyə özünəməxsus bir türkçülük emosiyası gəldi... Bu emosiya özünü xüsusilə aşağıdakı formada göstərdi:

a) Azərbaycan dili tarixini «qədimləşdirmək», eramızdan əvvəlki əsrlərdə, hətta minilliklərdə Azərbaycanda türk etnosunun mövcud olması üzərində israr etmək:

b) Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş qədim etnosların (lullubəylər, qutilər, mannarlar, midiyalılar, atropatenalılar, albanlar və s.) türk mənşəli olduqlarını «sübut etmək»:

v) «türk» etnonimini yeri gəldi-gəlmədi işlətmək və s.

Lakin həmin «türkçülük emosiyası» ilə yazılmış Azərbaycan dili tarixlərində müəlliflər Azərbaycanın hüduqlarından kənara çıxmır, «türkçülü»ü ancaq Azərbaycan hüduqlunda edirlər ki, bu, nəticə etibarilə, gedişi gözəl mülahizələrin meydana çıxmasına səbəb olur. Eyni zamanda «Ədəbi dil tarixi» kitablarında əks olunmuş türkçülük emosiyası Azərbaycan dili tarixinin materialından, həmin materialın tədqiqi

metodologiyasından irəli gəlmir, 60-cı illərin sonu – 70-ci illərdən etibarən ümumən Azərbaycan ictimai-mədəni tərəküründə getdikcə daha geniş yayılan «özünə qayıdış» düşüncələrinin nəticəsidir.

Beləliklə, həm «ədəbi dil tarixi», həm də «tarixi qrammatika» (ümumən «Azərbaycan dili tarixi») sahəsində görülmüş işlərin hansının uğurlu, hansının qüsurlu olduğu barədə düşünməyə ehtiyac duyulur.

Uğurlu işlərin birincisi, heç şübhəsiz, ondan ibarətdir ki, indiyə qədərki «Tarix»lər türk mənşəli Azərbaycan dilinin (Azərbaycan türkcəsinin) müstəqilliyini zəngin dil faktları ilə elmi şəkildə təsdiq etdi. İkincisi, Azərbaycan dilinin müxtəlif tarixi təzahür formaları (ədəbi dil, yaxud yazı dili, ümumxalq, yaxud xalq danışığı – folklor dili, dialekt, yaxud tayfa dili və s.) barədə sistemli olmasa da, müəyyən təsəvvür yaradır. Üçüncüsü, ayrı-ayrı böyük söz ustalarının, yazılı mənbələrin dil-üslub xüsusiyyətləri tədqiq edildi, ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyaların tarixi müxtəlif türk dilləri ilə müqayisədə araşdırıldı və s.

Lakin 30-cu illərdən etibarən «Azərbaycan dili tarixi» sahəsində aparılmış tədqiqatların çox mühüm elmi-metodoloji qüsurları da mövcuddur – həmin qüsurlar aşağıdakılardan ibarətdir:

I. Azərbaycan dilinin türk dillərindən biri olmasının prinsip etibarilə etirafı, lakin faktiki olaraq, türk dillərinin müştərək dövrlərindən, xüsusiyyətlərindən imtina edilməsi nəticəsində meydana çıxan qüsurlar:

1. Azərbaycan dilinin (Azərbaycan türkcəsinin) mənşəyindən bəhs olunarkən yalnız Azərbaycan ərazisindəki tarixi türklük potensialından çıxış edilməsi və Azərbaycanın türk dünyasından ayrılması;

2. Qədim (ümum) türk dövrünün müştərək tarixindən ümumiyyətlə qaçılması, orta əsrlərin (xüsusilə XV-XVI əsrlər) müştərək dil mənbələrinə, hadisələrinə isə birtərəfli şəkildə yiyə durulması (yəni onların müştərəkliyinin qəbul edilməsi);

3. XVI-XVII əsrlərdən sonra Azərbaycanda gədən dil proseslərinin yalnız Azərbaycandaxili proseslər kimi şərh olunması və s.

II. Azərbaycan dili tarixi dövrləşdirilərkən etnodil proseslərindən daha çox ictimai-siyasi, mədəni-ədəbi hadisələrin gedişindən çıxış edilmiş, Azərbaycanda qədim dövrlərdən etibarən özünü göstərən (və dil proseslərini yaradıb istiqamətləndirən) etnik proseslər diqqətdən kənar qalmışdır... Halbuki eramızın I minilliyinin ortalarına qədər hun-qıpçaq türkləri, II minilliyin əvvəllərinə qədər oğuz türkləri (bu cür ümumi şəkildə), ondan sonra isə müxtəlif türk (əsasən, oğuz) tayfaları Azərbaycandakı fəaliyyətləri ilə (Azərbaycan milləti təşəkkül tapana qədər) mürəkkəb etnodil mənzərəsi yaratmışlar. Eyni zamanda həmin proseslərdə qeyri-türk etnosları da iştirak etmişlər ki, mövcud «Tarix»lər bu barədə də susur... Nəticə etibarilə, belə bir yanlış təsəvvür yaradılır ki, Azərbaycan xalqı (və Azərbaycan türkcəsi) müstəqil bir xalq (və dil) olaraq VII-IX, yaxud IX-XI, yaxud da XI-XII əsrlərdə formalaşdığından bundan sonrakı etnik proseslər (türk etnoslarının axını, məsələn, XIII-XIV əsrlərdə) müxtəlif səbəblər üzündən Türkdünyasından Azərbaycana xarici müdaxilədən başqa bir şey deyildir. Araşdırmalar isə israrla sübut edir ki, etnodil prosesləri Azərbaycanda (ümumən türk dünyasında) XVII-XVIII əsrlərə qədər intensiv olmuşdur.

III. Dil proseslərinin (ümumtürkoloji proseslər; Azərbaycandaxili ədəbi dil, yaxud yazı dili prosesləri; ümumxalq dili, yaxud xalq danışığı dili-folklor dili prosesləri; dialekt, yaxud tayfa dili prosesləri və s.) müxtəlif inkişaf dövrlərində, mərhələlərində üzvü vəhdətdə götürülməsi əvəzinə «sərbəst» hərəkət edilməsi... Və dil tarixini ədəbi dil, yaxud yazı dili tarixi, funksional-üslublar tarixi, hətta, demək olar ki, bədii üslubun tarixi səviyyəsinə endirməklə onun bəsitləşdirilməsi, mürəkkəb dil, nitq, üslub prinsiplərinin qarşılıqlı-əlaqəli şərhindən bu və ya digər şəkildə qaçılması...

Həmin qüsurlar aradan qaldırılmayınca mükəmməl, elmi-metodoloji baxımdan əsaslandırılmış bir «Azərbaycan dili tarixi» yaratmaq mümkün deyil. Bunun üçünsə Azərbaycan dilinin tarixi ümumtürkoloji kontekstdə, etnodil proseslərinin gedişi diqqət mərkəzində dayanmaqla və müxtəlif dil, nitq, üslub təzahürləri üzvü vəhdət halında araşdırılmalıdır. Belə bir geniş miqyaslı, kompleks araşdırmanın meydana çıxması ilə «Azərbaycan dili tarixi»nin tədqiqi sahəsində, fikrimizcə, yeni III mərhələ başlanır. Həmin mərhələnin ümumi metodoloji prinsipi araşdırmalarda diferensiasiyani dərinləşdirməklə («dil tarixi»inin müxtəlif sahələrini ayrılıqda tədqiq edib öyrənməklə) yanaşı inteqrasiyanı gücləndirməkdən (ümumən Azərbaycan dilinin tarixi barədə bütöv təsəvvür yaratmağa çalışmaqdan) ibarətdir.

Məlumdur ki, «Azərbaycan dili tarixi» (birinci növbədə «Azərbaycan ədəbi dili tarixi») sovet ideologiyasının inkişafda olduğu illərdə formalaşmışdır. Türk dillərini (və xalqlarını) bir-birindən təcrid etmək,

hər bir türk dili (və xalqı) üçün «özünəməxsus» genезis axtarıb «tapmaq», yaxud uydurmaq fəlsəfəsi burada da öz həlledici metodoloji təsirini göstərmişdir. Ona görə də, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, heç bir «tarix»də Azərbaycan dilinin etnik mənşəyi Azərbaycandan kənarında axtarılmamış, ümumtürk (müştərək) dövrlər, mərhələlər bütünlüklə inkar edilmişdir. Sovet «təcridetmə» ideologiyasının həmin qeyri-elmi mövqeyini «yerli mütəxəssislər» yerli mühitdə məhz milli müstəqillik metodologiyası kimi təbliğ etmişlər. Və beləliklə, paradoksal bir vəziyyət əmələ gəlmişdir – Azərbaycan dili «Tarix»lərində «yerli» türkçülük ümumi (həqiqi!) türkçülüyə qarşı qoyulmuşdur. Məsələnin başqa bir mürəkkəbliyi isə ondan ibarətdir ki, sovet xüsusi türkologiyası (yəni bu və ya digər türk dili, yaxud ədəbiyyatı ilə məşğul olan türkologiya (bu və ya digər türk dilinin, yaxud ədəbiyyatının I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində təşəkkül tapdığını «sübut» etmək olduğu halda, sovet ümumi türkologiyası (görünür, birinci növbədə həmin sahə ilə məşğul olan tədqiqatçıların görüş dairəsinin, ümumtürkoloji məlumatlarının genişliyinə görə) türk dillərinin diferensiasiyasını sonrakı əsrlərə (XV-XVII əsrlərə) aid edirdilər. Sovet ideologiyasının süqutu isə türk dilləri tarixi sahəsindəki həmin metodoloji qüsurların aradan qaldırılması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Lakin, heç şübhəsiz, ideologiya maneəsinin aradan qalxması hələ uğurlu araşdırmaların aparılması, alınmış nəticələrin ümumiləşdirilməsi və nəticə etibarilə mükəmməl bir «Azərbaycan dili tarixi»nin yaradılması üçün həlledici şərt deyil, eyni zamanda haqqında söhbət gedən «müsbət şərait»dən istifadə edərek

və milli müstəqillik ideologiyasına əsaslanaraq, heç olmasa mövcud tədqiqat təcrübəsi hüdudunda, düzgün metodoloji prinsiplərə dayanmaq lazım gəlir. Həmin prinsiplər, fikrimizcə, əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azərbaycan dilinin yalnız təşəkkül tarixini deyil, bütün tarixini ümumtürkoloji kontekstdə araşdırmaq, bu və ya digər dil ilə məhdudlaşmamaq, hər hansı mərhələdə nə həcmdə tələb olunsa, o həcmdə ümumtürk miqyasına çıxmaq;

2. Azərbaycanda gedən etnik proseslərin tarixini təhlil edib, dil hadisələrinin etnik səbəblərini müəyyənləşdirmək – xüsusilə böyük etnosları Azərbaycandakı və həmhüdud regionlardakı hərəkətinin mənzərəsini hər hansı tarixi dövrdə mümkün qədər mükəmməl təsvür etmək, türk tayfa dillərinin-dialektlərinin ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşmasına bu və ya digər mərhələdəki «təzyiq»inin miqyasını, keyfiyyətini aydınlaşdırmaq, Azərbaycandan kənar qalmış Azərbaycan türkcəsinin etnolinqvistik hüdudlarını müəyyən etmək;

3. Dilin müxtəlif təzahür formalarını (tayfa dilləri – dialektlərdən tutmuş ədəbi dilə, yazılı mənbələrin dilinə qədər) tarixi struktur-funksional əlaqə, qarşılıqlı təsir halında araşdırmaq, «Azərbaycan dili» («Azərbaycan türkcəsi») anlayışının istənilən dövrdəki, yaxud mərhələdəki tarixi məzmununu aydın təsvür etmək.

Azərbaycan dilinin tarixi aşağıdakı dövrlərə bölünür:

1. Azərbaycan dilinin təşəkkülü dövrü (I minilliyin ortalarından XVIII əsrə qədər).

2. Azərbaycan dilinin təkamülü dövrü (XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinə qədər).

3. Müasir Azərbaycan dili dövrü (XX əsrin əvvəllərindən sonra).

2000

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN DİLİ, YAXUD AZƏRBAYCAN PREZİDENTİNİN DİL SİYASƏTİ

Hər bir dövlətin milliliyinin, müstəqilliyinin göstəricilərindən biri, bəlkə də birincisi, (onun daxili və xarici) ünsiyyəti hansı dildə həyata keçirməsindən ibarətdir. Şübhəsiz, bu və ya digər dövlət daxili ünsiyyətini o zaman daha rahat, daha intensiv apara bilər ki, həmin dövlətin ərazisində yaşayan xalqın əsas dilindən istifadə etsin. Lakin bu, sadə bir hadisə deyil – bunun üçün xalqla dövlətin tarixən müəyyən olmuş sıx mənəvi-siyasi əlaqəsi tələb olunur.

Azərbaycanda dövlət dili funksiyasını tarixən müxtəlif dillər daşımışlar ki, bunların içərisində əsas yeri ərəb, fars və rus dilləri tutmuşdur. Xalqın dili olan Azərbaycan dili – Azərbaycan türkcəsi müəyyən mərhələlərdə dövlət dili səviyyəsinə qalxmaq imkanlarına malik olsa da, onu son dövrlərə qədər gerçəkləşdirə bilməmişdir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Azərbaycanda mövcud olan dövlətlərin daxili ünsiyyəti o qədər də əhəmiyyətli deyildi, xarici (beynəlxalq!) ünsiyyət orta əsrlərdə dövlətin varlığı üçün daha vacib idi. Təsadüfi deyildi ki, Azərbaycanda ərəb, fars dillərinin dövlət dili olaraq xüsusi intensivlikdə işləndiyi dövr səlcuqlar dövrüdür ki, onlar da türklərdən ibarətdir. Sonralar türklərin müsəlman dünyasındakı sosial-siyasi mövqeləri gücləndikcə türk dili də islamın üçüncü ünsiyyət vasitəsinə çevrilir.

Orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərində Azərbaycanda ərəb, fars, türk (Azərbaycan) dillərinin hər biri eyni zamanda dövlət dili hüququna malik idi,

çünki islam dini, təfəkkürü bu dillərin hər üçündə öz əksini tapır, bu və ya digər dərəcədə ifadə olunurdu. Səfəvilər, Azərbaycan xanlıqları həm daxili, həm də xarici rəsmi ünsiyyəti ərəb, fars və türk (Azərbaycan) dillərində saxlayırdılar. XIX əsrin ortalarından buraya rus dili də əlavə olundu... Və rus dili rəsmi ünsiyyətdən ərəb, fars dillərini sıxışdırdı, Azərbaycan türkcəsi isə, əksinə, «yerli əhali»nin dili olaraq müəyyən səlahiyyətlər almağa başladı. Lakin müstəqil dövlətin olmaması, Şimalda rus, Cənubda isə fars dilinin «yerli dil» üzərində üstünlüyünü aydın bir şəkildə nümayiş etdirirdi.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yarandıqdan bir ay sonra özünün rəsmi ünsiyyət vasitəsinin məhz Azərbaycan türkcəsi olduğunu elan etdi. Lakin məhz elan etdi... Dövlət orqanlarında çalışanlar Azərbaycan türkcəsini lazımi səviyyədə bilmirdilər, eyni zamanda «yerli əhali»nin dili dövlət dilinin tələblərinə hələ cavab vermirdi, ADC-nin azərbaycanca sənədlərinin leksikası, sintaksisi də bunu təsdiq edir. Halbuki rusca sənədlərin dili mükəmməldir.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi formalaşması prosesi sovet dövründə kifayət qədər ardıcıl şəkildə getmişdir. Bununla belə, həmin dövrdə Azərbaycan dövlətinin dili rus dilinin təsiri altında idi, yəni «rusca düşünüb azərbaycanca ifadə etmək» prinsipi işləyirdi ki, bu da milli dil təfəkkürünün tədricən ölümünə gətirib çıxarırdı. Azərbaycanın dövlət xadimlərinin müəyyən hissəsi milli dil təfəkkürünün xüsusilə dövlət səviyyəsində iflic olduğunu görürdülər. Lakin onların mübarizə aparmaq imkanları yox idi. 50-ci illərdəki «qiyam» da bu prob-

lemi həll etmədi, əksinə, onu bir az da mürəkkəbləşdirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri kimi fəaliyyətə başladığı ilk illərdə bütün aydınlığı ilə göstərdi ki, o, qeyri-müstəqil bir respublikanın növbəti başçısı yox, milli liderdir... Və Heydər Əliyevin məhz milli lider olaraq fəaliyyətinin bir təzahürü də Azərbaycan dilinin siyasi nüfuzunun 70-ci illərdə sürətlə yüksəlməsi idi. Həmin yüksəliş 80-ci illərdə də davam etdi. Böyük dövlət xadiminin Azərbaycan dilinin inkişafı sahəsindəki fəaliyyəti barəsində geniş bəhs etmək fikrində deyilik, sadəcə qeyd etmək istəyirik ki, milli liderin, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin banisinin 90-cı illərdə – müstəqillik dövründə dövlət dilinin yüksəlişi sahəsində gördüyü işlər ciddi tarixi əsaslara malikdir. Biz xüsusilə «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi» barədəki tarixi fərmanı nəzərdə tuturuq... Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin tarixində hələ ona (Azərbaycan dilinə) bu səviyyədə qiymət verən ikinci bir rəsmi sənəd olmamışdır. Eyni zamanda Azərbaycan dilinin tarixi əsasları heç bir elmi mənbədə bu qədər aydın şəkildə verilməmiş, onun müasir vəziyyəti barədə bu qədər mükəmməl təsəvvür yaradılmamış, inkişaf problemləri haqqında bu qədər sistemli şəkildə bəhs edilməmişdir.

Əlbəttə, rəsmi dövlət sənədində bu və ya digər orijinal elmi konsepsiyanın irəli sürülməsi qeyri-adi hadisədir. Bununla belə, həmin «qeyri-adiliyi» ən azı aşağıdakı səbəblərə görə qəbul etmək lazım gəlir:

1) Azərbaycan dilinin (və xalqının) mənşəyi barəsində bir neçə on ildir ki, davam edən mübahisə-

ləri yekunlaşdırmaq, tarixi faktların (və sağlam tarixi düşüncənin) mövqeyindən əsaslı bir konsepsiya vermək artıq yalnız elmi deyil, həm də milli, ictimai-siyasi bir ehtiyacdır;

2) Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşamaq, daha da inkişaf etmək üçün etnososial, mədəni-mənəvi potensialının olmasını göstərmək məqsədilə tarixdən, daha dərin köklərdən gəlməyə ehtiyac duyulmuşdur;

3) Haqqında söhbət gedən fərman bir dövlət sənədi olaraq bütövlükdə Azərbaycan dövlətinin (və xalqının) marağını əks etdirsə də, həmin dövləti yaradan, həmin xalqı işıqlı gələcəyə aparacaq bir mütəfəkkirin düşüncəsinin məhsulu olduğuna görə, sırası yox, tarixi səciyyə daşdığına görə xüsusi elmi konsepsiya ifadə edə bilər.

Və yeri gəlmişkən, respublika ictimaiyyətinin böyük marağına səbəb olub müxtəlif elmi müəssisələrdə geniş müzakirə edilən «**Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciət**»ində **Azərbaycan prezidenti «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi»** barədəki fərmanda irəli sürülmüş konsepsiya üçün elmi-nəzəri baza hazırlamışdı. Ümumiyyətlə, həmin «Müraciət» bir elm olaraq azərbaycanşünaslığın əsaslarını müəyyən edir, aydın metodoloji göstərişlər verir. (Bu barədə bax: N.Cəfərov. Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin «Azərbaycan xalqına müraciətində dil, ədəbiyyat və mədəniyyət məsələləri. – Elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, BDU nəşriyyatı, 2001, səh.127-142). Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan prezidentinin Azərbaycan dili, ədəbiy-

yatı və mədəniyyəti barədəki düşüncələri kifayət qədər ardıcıl elmi araşdırmaların, konseptual ümumiləşdirmələrin nəticəsi olmaqla müstəqil dövlətin ən mühüm sənədlərində öz əksini tapır.

«Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi» haqqında fərmanda irəli sürülmüş ideyalar içərisində aşağıdakılar diqqəti daha çox cəlb edir:

- 1) Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq qorunması;
- 2) Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq inkişaf etdirilməsi.

Dövlət dilini qorumaq hər bir dövlətin mühüm siyasi-ideoloji vəzifələrindən, əsas milli-tarixi maraqlarından biridir. Bu baxımdan müstəqil Azərbaycan dövləti də istisna təşkil etmir... Lakin Azərbaycan dili bir dövlət dili olaraq getdikcə müasir dünyanın inkişaf etmiş dillərinin təzyiqinə daha çox məruz qalır. Məsələn, ingilis dili bir sıra dillər kimi Azərbaycanın dövlət dilini də nəinki Azərbaycandan xaricdə (onun beynəlxalq ünsiyyətində), hətta ölkənin daxilində də sıxışdırmaq iddiasında və gücündədir. Bu, təbiidir... İngilis dili, eləcə də fransız, alman, rus və s. dillər müasir dünyanın tarixən müəyyənleşmiş qüdrətli ünsiyyət vasitələridir. Xüsusilə ingilis dili son dövrlərdə dünya elminin, informasiyasının, böyük siyasətinin aparıcı ifadəçisinə çevrilmişdir. Dünyaya açıq olan Azərbaycanın dövlət dili, tamamilə təbiidir ki, belə bir dillə rəqabətə girmək imkanına malik deyil. Və hər bir azərbaycanlı, əgər eyni zamanda müasir dünyanın «vətəndaş»ı olmaq istəyirsə, ingilis dilini

bu və ya digər dərəcədə bilməlidir... Odur ki, Azərbaycan dövləti milli maraqları yüksək tutan bir dövlət olaraq Azərbaycan dilinin tarixi hüquqlarını qorumalı, onun mənəvi-siyasi nüfuzunu ölkə daxilində olduğu kimi, ölkə xaricində də yüksəltməyə çalışmalıdır.

Etiraf etmək lazımdır ki, son illərdə Azərbaycan dilinin beynəlxalq nüfuzu görünməmiş bir səviyyəyə qalxmış, Azərbaycan dili dünyanın böyük siyasət, mədəniyyət, elm mərkəzlərində ən yüksək tribunallardan səslənmiş, Azərbaycan prezidenti şəxsi fəaliyyəti ilə yalnız ölkə daxilində deyil, ölkəmizdən çox-çox uzaqlarda, həmin yüksək tribunallardan dənə-dənə sübut etmişdir ki, Azərbaycan dili müasir dünyaya düşüncəsinin səviyyəsinə qalxmağa layiq, geniş ifadə imkanlarına malik bir dildir.

Şübhəsiz, bu və ya digər dövlət öz dilini inkişaf etdirmədən qoruya bilməz. Və qeyd etdiyimiz kimi, fərmanın əsas ideyalarından biri də Azərbaycan dilinin inkişafı üçün görülməli olan tədbirlərin müəyyənleşdirilməsidir... «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi» barədəki fərmanda Azərbaycan dilinin inkişafı üçün həm inzibati, hüquqi-siyasi, həm də elmi-lingvistik tədbirlər görülməsi nəzərdə tutulur ki, bunların biri digərinin bilavasitə davamıdır.

Əlbəttə, tarixən Azərbaycan dilinin, ümumən milli dəyərlərin, əgər belə demək mümkünsə, namusunu xalq kütlələri, onların arasından çıxan millət xadimləri, ziyalılar qorumuşlar, dövlət məmurları bu baxımdan ya xüsusi fərqlənməmiş, ya da ana dilinə tamamilə laqeyd olmuşlar.

Haqqında söhbət gedən fərmanın tarixiliyi bir də orasındadır ki, Azərbaycan Respublikasının bütün

dövlət-icra orqanlarını hərəkətə gətirdi, onları qurulmaqda olan milli dövlətin siyasi-ideoloji tələbləri baxımından yenidən təşkil olunmağa hazırladı, hətta milli məmur obrazının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərdi.

Məsələnin mahiyyətini anlamaqdan çox-çox uzaq olan bir sıra «qəzet siyasətçiləri» bu fərmanın rolunu azaltmağa çalışsalar da, heç şübhəsiz, o öz tarixi işini artıq bütün gücü ilə görməyə, milli ictimai təfəkkürü daxildən təşkil etməyə, 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində özünü aydın şəkildə göstərən «mərkəzdənqaçma» təzahürlərinin, separatçılığın kökünü kəsməyə başlamışdır.

Prezidentin həmin fərmanı ilə Azərbaycan on illik «tərəddüdlər»dən sonra qəti olaraq latın əlifbasına keçdi ki, fikrimizcə, burada yalnız yeni əlifbaya keçid deyil, nümayiş etdirilən qətiyyətin özü də ideoloji uzaqqörənlik, millətin öz dövləti ətrafında daha sıx birləşməsinə yönəldilmiş siyasi hərəkətdir. Bu qətiyyəti, cəsarəti ancaq Heydər Əliyev kimi qüdrətli dövlət xadimləri, böyük şəxsiyyətlər göstərə bilər, bu cür jestlər yalnız dahi strateqlərə məxsusdur.

Biz «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi» barədəki fərmanın elmi-nəzəri, konseptual səviyyəsi ilə yanaşı onun praktikliyini də xüsusi qeyd etməliyik – burada irəli sürülən müddəaların, göstərişlərin hamısı real, həyata keçirilməsi tamamilə mümkündür. Vəzifəmiz fərmanın tarixi tələblərini dönmədən, milli təəssübkeşliklə yerinə yetirməkdən ibarətdir. Və bizim bir millət kimi nə qədər istedadlı, enerjili, müasir dünya ilə ayaqlaşmağa nə qədər qabil olduğumuzun göstəricilərindən biri də həmin fər-

manın tələblərinə hansı səviyyədə cavab verməyimizlə müəyyən olunur.

Azərbaycan prezidenti, son illərin dövlət sənədlərindən (və həmin sənədlərdə irəli sürülən tarixi müddəaların ardıcıl olaraq həyata keçirilməsindən) də göründüyü kimi, öz işini yalnız xalqın cari maraqlarını ifadə etməklə bitmiş saymır, bu günə tarixdən gəlir, həmin maraqları tarixi bir səviyyəyə qaldıraraq ifadə edir. Heydər Əliyevin yaratdığı Azərbaycan dövləti elə bir mükəmməl ideoloji, konseptual əsaslar üzərində yüksəlir ki, onun əbədiliyinə şübhə etmək tamamilə nadanlıqdır...

2001

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİNİN PROBLEMLƏRİ

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi bir elm olaraq XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində formalaşsa da, XX əsr boyu sürətlə inkişaf etmiş, F. Köçərlinin «Azərbaycan ədəbiyyatı»ndan sonra bu və ya digər dərəcədə mükəmməl bir neçə «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» yaratmışdır ki, onların hər biri, şübhəsiz, təqdirəlayiqdir. Lakin həmin «Tarix»lər bu sahədə görülmüş işlərin uğurları ilə yanaşı, qüsurlarını, problemlərini də kifayət qədər əks etdirir. Buraya, birinci növbədə, Azərbaycan ədəbiyyatının mənşəyi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsi, Azərbaycan ədəbiyyatının (ümumən mədəniyyətinin) intibahı müasir Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı, onun Şimal və Cənub təzahürlərinin ideya-məzmun tipoloji-forma münasibətləri və s. daxildir ki, həmin məsələlər mütəxəssislər arasında həmişə olduğu kimi, bu gün də mübahisəlidir. Milli təfəkkürün çiçəkləndiyi bir dövrdə bu məsələlər üzərində bir daha düşünülməyə ehtiyac duyulur...

Azərbaycan ədəbiyyatının mənşəyi, yaxud Azərbaycan ədəbiyyatı nə zaman yaranmışdır?

Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatı qədim (ümum) Türk ədəbiyyatının tarixi diferensiasiyasının nəticəsidir. Bu isə o deməkdir ki, qədim (ümum) Türk ədəbiyyatında ehtiva olunmayan, onun etno-kulturoloji hüduqlarından kənara çıxan hər hansı ədəbi abidə Azərbaycan ədəbiyyatının ha-

disəsi sayıla bilməz. Ya biz qəbul etməliyik ki, Azərbaycan xalqı Türk mənşəli bir xalq deyil, müxtəlif etnosların (İran, İber, Qafqaz, Türk və s.) özünəməxsus sintezindən ibarətdir, onun ədəbiyyatı da müxtəlif etnik mədəniyyətlərdən, müxtəlif mənbə-mənşələrdən gəlir, ya da etiraf etməliyik ki, Azərbaycan xalqı (söhbət türk mənşəli Azərbaycan xalqından gedir) formalaşana qədərki dövrdə Azərbaycanda və həmhüdu regionlarda yaranmış ədəbiyyatın, mədəniyyətin bizə heç bir dəxli yoxdur. Azərbaycan ədəbi icimai təfəkkürünün tarixinin sonrakı dövrlərində «Avesta» ideyalarının müəyyən dərəcədə ehtiva olunması bu möhtəşəm abidənin məhz İran mədəniyyətinin faktı olmasını inkar etmir. Onda gərək biz eyni uğurla «Min bir gecə»yə də iddia edəydik. Eramızın ilk əsrlərindən etibarən Azərbaycana gələn türklər buraya geniş çöllərdə yaranmış böyük bir ədəbiyyat gətirmişlər. Həmin ədəbiyyat məhz qədim (ümum) türkcə idi... Və qədim dövrün sonu, orta əsrlərin əvvəllərindən başlayaraq qədim (ümum) türkcə Azərbaycan türkcəsinə çevrildiyi kimi qədim Türk ədəbiyyatı da Azərbaycan ədəbiyyatına çevrilirdi. Bununla belə, qədim dövrlərdə Azərbaycanda mövcud olmuş müxtəlif mənşəli ideyalar dünyagörüşləri və s. da formalaşmaqda, daha doğrusu, diferensiallaşmaqda olan Azərbaycan ədəbiyyatına təsir göstərirdi. Lakin bu təsir həlledici gücə malik deyildi. Əgər belə bir gücə malik olsaydı, Azərbaycan ədəbiyyatının ilk möhtəşəm sözü olan Dədə Qorqud eposunda həmin ideyaların, dünyagörüşlərin və s. izləri bu və ya digər dərəcədə özünü hiss etdirərdi.

«Kitabi-Dədə Qorqud» israrla göstərir ki, o, ideya-məzmunca tədricən sıxılmış, Azərbaycanın coğrafiyasına, ictimai-siyasi, mənəvi ideoloji maraqlarına uyğunlaşdırılmışdır. Və biz Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini bir də ona görə Dədə Qorqud eposundan başlamalıyıq ki, həmin abidə Azərbaycan ədəbiyyatının bünövrəsində çox möhkəm dayanır, onun «tarixəqədərki» dövrünə düzgün işıq salır. Dədə Qorqud eposu I minilliyin II yarısında – təxminən beş əsr öz şifahi ömrünü yaşamış, II minilliyin I yarısında isə – yenə təxminən beş əsr ərzində yazıya alınmış, dövrün redaktəsinə məruz qalmış, Eposdan Kitaba çevrilmişdir.

Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının XI-XII əsrlərdə yaranmış farsdilli nümunələrinin müəlliflərinin məhz Azərbaycan türkləri olduğu dönə-dönə qeyd edilsə də, bu əsərlərin (məsələn, «Xəmsə»nin) ideyalarının, poetik intonasiyasının qədim (ümum) türk ədəbiyyatından (xüsusilə, eposundan) qaynaqlandığı barədə müfəssəl bəhs olunmamışdır. Çünki farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatını, əsasən iranşünaslar araşdırmışlar ki, bu da Azərbaycan ədəbiyyatı tarixşünaslığına öz mənfi təsirin göstərməyə bilməzdi.

Azərbaycanda daha əvvəl məskunlaşan hun-qıpçaq türkləri oğuz xələflərindən fərqli olaraq yazı-pozuya, meyli deyildilər. Lakin onların zəngin şifahi ədəbiyyatı var idi. Oğuzlar isə Azərbaycana şifahi ədəbiyyatla yanaşı, böyük yazı ənənəsini gətirdilər. Hun-qıpçaqlar buraya tanrıçı kimi gəlmişdilər, oğuz türkləri isə müsəlman idilər, bununla belə, islami məhz tanrıçılıq əsasında yenicə qəbul etdiklərinə gö-

rə, qədim (ümum) türk dünyagörüşünü, düşüncə mədəniyyətini mühafizə edirdilər.

Və müxtəlif türk tayfalarının Azərbaycanda təmərküzləşməsi ədəbiyyatının ideya-məzmun, poetik-formaca bütövləşməsinə təmin edir, onun etnososial əsaslarını yaradırdı.

Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatı I minilliyin ortalarından (qədim dövrün sonu, orta əsrlərin əvvəllərindən) başlayaraq qədim (ümum) türk ədəbiyyatının diferensiasiyası nəticəsində formalaşır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsi

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsi problemi elə bir problemdir ki, ümumiyyətlə, milli ədəbiyyat tarixinin dəkində müəyyən metodoloji hərc-mərclik yaradır. Əlbəttə, bu sahədə axtarıqların aparılmadığını söyləmək düzgün olmazdı. Müəyyən təcrübə var... Lakin daha mükəmməl bir dövrləşdirmə verməyə ehtiyac duyulur.

Bizim fikrimizcə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi aşağıdakı prinsiplər əsasında dövrləşdirilməlidir.

- a) ədəbi-estetik proses;
- b) etnik-kulturoloji proses;
- v) ictimai-siyasi proses.

Yəni bu və ya digər dövr, yaxud mərhələ ayırarkən onu əsas götürmək lazımdır ki, burada yuxarıdakı prinsip şərtlər daxilində nə dəyişir, hansı etnik-kulturoloji, ictimai-siyasi proseslər, hansı xarakterli şə-

raiti yaradır ki, bunun da nəticəsində bu və ya digər ədəbiyyat «texnologiya»sı meydana çıxır. Və ədəbi-estetik prosesə biz mövzu, ideya-məzmun, poetik-forma hərəkətini aid edirik.

Bütün bunları nəzərə alsaq, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin aşağıdakı dövrlərinin mövcud olduğunu görürük:

I. V-XII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, yaxud Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin qədim dövrü.

II. XIII-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, yaxud Azərbaycan ədəbiyyatının orta dövrü.

III. XVII əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatı, yaxud Azərbaycan ədəbiyyatının yeni dövrü.

IV. Nəhayət, XX əsrin əvvəllərindən sonrakı Azərbaycan ədəbiyyatı, yaxud Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin müasir dövrü.

Qədim ədəbiyyatla orta dövr ədəbiyyatı biri digəri ilə xüsusilə möhkəm bağlıdır. Birinci dövr əsasən epos, ikinci dövr isə, əsasən, lirika dövrüdür. Birinci dövrün qəhrəmanı dünyada, ikinci dövrün qəhrəmanı isə dünyadan təcrid olunaraq yalnız öz daxilində harmoniya yaratmağa çalışan insandır. Birinci dövrdə «seçilmiş» insandan, qüdrətli Şəxsiyyətdən, Qəhrəmandan söhbət gedir, ikinci dövrdə isə hər cür insandan danışılır, çünki hər cür insanı Allah yaratmışdır, hər cür insanın daxilində Allah eşqi var... İkinci dövr birinci dövrün bilavasitə davamı olmaqla yanaşı, ideya-estetik inkarıdır – birinci dövrün yetirdiyi «seçilmiş» insanı ikinci dövr qəbul etmir.

Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı Azərbaycan türkcəsi, ərəb və fars dilləri olmaqla üç dildə yaranmışdır – yazılı ədəbiyyatın əsas dili fars dilidir, lakin Qətrənin, Xaqaninin, Nizaminin işlətdiyi fars dili, şübhəsiz, türk təfəkkürünün məhsuludur. İkinci dövrdə də bu ənənə davam edir – hətta böyük Füzuli üç dildə yazır... Lakin etiraf etmək lazımdır ki, bu dövrdə yalnız Azərbaycan türkcəsində yaranmış ədəbiyyat əsl sənət faktıdır, farsca, ərəbcə yazılanlar isə o qədər ikinci, yaxud üçüncü dərəcəlidir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı onlarsız da keçinə bilərdi.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin qədim dövrü orta dövrə öz coğrafi - kulturoloji kontekstini, demək olar ki, dəyişib məhdudlaşdırmadan keçir. Nizami kimi Füzulinin də ideya-estetik mühiti kifayət qədər genişdir. Lakin XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı daha çox «azərbaycanlaşır» ki, bu, olduqca dərin etnokulturoloji, ictimai-siyasi dəyişikliklərin nəticəsi idi, başqa sözlə, İntibah idi.

Azərbaycan ədəbiyyatının (ümumən mədəniyyətinin) İntibahı

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında İntibah probleminə maraq 40-cı illərdə gürcü (Ş.İ.Nutsubidze), 60-cı illərdə isə erməni (V.K.Çaloyan) ədəbiyyatının İntibahı barədə ideyalar daha ısrarla irəli sürüldükdən sonra ortaya çıxdı. Doğrudur, gürcülərdən, ermənilərdən əvvəl Azərbaycan İntibahı haqqında M.Rəfil bəhs etmişdi, lakin böyük ədəbiyyatşünasın ideyaları yalnız 70-ci illər yada düşdü. Həmin illərin sonlarında

«Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetinin səhifələrində (yenə də gürcülərdən, ermənilərdən sonra, onlardan geri qalmamaq üçün!) Azərbaycan İntibahının mövcudluğu, onun «problem deyil, həqiqət» olması göstərildi. 80-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanda intibahşünaslıq probleminin öyrənilməsi davam edirdi. Xüsusilə, Arif Hacıyevin araşdırmaları, mülahizələri maraq doğururdu. Lakin məsələ burasında idi ki, Azərbaycan intibahşünasları gürcülərin, ermənilərin ardınca İntibah nəzəriyyəsinin əsaslarına qarşı çıxaraq XI-XII əsrləri Azərbaycan ədəbiyyatının (ümumən mədəniyyətinin) tarixində İntibah dövrü hesab edirdilər. Biz 80-ci illərin sonlarından başlayaraq «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində Azərbaycan İntibahı problemini yenidən qaldıraraq belə bir fikir irəli sürdük ki, o, XI-XII əsrlərə deyil, yeni Azərbaycan ədəbiyyatının (ümumən mədəniyyətinin) formalaşdığı XVII-XVIII əsrlərə aiddir (bax: N.Cəfərov. Azərbaycan İntibahı: problemlər, mülahizələr – «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 21 oktyabr 1988-ci il).

XVII-XVIII əsrlərin Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində İntibah dövrü olduğunu göstərən əlamətlər, əsasən, aşağıdakılardır:

a) həmin dövrdə xalq ədəbiyyatı «oyanaraq» yazılı ədəbiyyatın demokratik əsaslar üzərində yenidən qurulması üçün güclü etnokulturoloji enerji verir;

b) realizm bədii-estetik idrakın əsas metodologiyası kimi qərarlaşmağa başlayır;

v) Azərbaycan ədəbiyyatının əsas predmeti Azərbaycan İnsanı, Azərbaycan həyatı, Azərbaycan coğrafiyası olur;

Azərbaycan ədəbiyyatının diferensiasiyası prosesi başa çatır və s.

Azərbaycan İntibahı elə bir kompleks milli-mənəvi dirçəlişdir ki, xalqın yaradıcılıq imkanlarını nümayiş etdirməklə onun xarakterini, perspektivlərini müəyyən edir. Xalq gələcəyə məhz həmin İntibahın gücü, tarixi təkanı ilə gedir.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının yeni dövrü bütövlükdə İntibahın təsiri altında inkişaf edir: orta əsrlərin son yeni dövrün ilk mütəfəkkir sənətkarı olan M.V.Vidadidən sonra M.P.Vaqif, Q.Zakir, M.F.Axundov kimi böyük sənətkarlar, mütəfəkkirlər yetişirlər. Məhz bu dövrdə Azərbaycan dili – Azərbaycan türkcəsi Qafqazda müxtəlif xalqlara məxsus ədəbiyyatların ümumi dili kimi çıxış edir. Azərbaycan şəhərləri milliləşir, milli mədəniyyətin mərkəzlərinə çevrilir, ümumşərq, yaxud ümummüsəlman mədəniyyətinin mərkəzləri isə dağılır, mənəvi eroziya prosesi keçirir.

Yeni dövrün ədəbiyyatını xarakterizə edən əlamətlərdən biri də şifahi ədəbiyyatın sonsuz bir ehtirasla yazıya alınmasıdır ki, bu da öz növbəsində orta əsrlər Azərbaycan yazı dilinin standartlarını aradan qaldırır, onun intonasiyasını çevikləşdirir, yeni ifadə-obrazlarla zənginləşməsi üçün geniş imkanlar açır.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı özünün kim olduğunu, dünyadakı sosial-mədəni yerini axtaran bir xalqın ədəbiyyatıdır. Odur ki, bu mərhələdə ədəbiyyat xalqla bilavasitə ünsiyyətə cəhd edir, onun mütəşəkkilliyinə çalışır, ictimai-siyasi ideyaların təbliğatçısına çevrilir.

Ümumiyyətlə, əvvəlki dövrlərin qəhrəmanlarından fərqli olaraq yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının qəhrəmanı sosial mühitlə bilavasitə əlaqədə olan, xarakteri həmin mühitdə formalaşan insandır. O, yalnız daxili aləminin «əsir»i deyil, həm də daxil olduğu mühitin hadisəsidir... Azərbaycanın müxtəlif dünyagörüşlər, ideyalar üçün açıq olması, Şərqlə Qərbin hüddudunda yerləşməsi Azərbaycan insanının həyat tərzini «mürəkkəbləşdirdiyi» kimi, Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-estetik səciyyəsini də çoxspektrli edir. Bir tərzdə füyuzatçılar, bir tərəfdə molla nəsrəddinçilər, bir tərəfdə isə maarifçilər (mərkəzçilər) yazıb yaradırlar. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı milli ideallar uğrunda mübarizə aparan bir ədəbiyyatdır, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ərafəsidir...

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı hardan başlanır?

Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixə qovuşarkən ideoloji əsaslarını, yaxud nəzəriyyəsini də özü ilə birlikdə apardı. Və Beləliklə, sovet ədəbiyyatşünaslığının yerində böyük bir elmi-metodoloji boşluq qaldı. Artıq neçə illərdir ki, bu boşluğu müxtəlif ədəbi-estetik nəzəriyyələr doldurmağa çalışır. XX əsrin əvvəllərindən başlayan mürəkkəb taleli ədəbiyyat isə özü tarixi ənənəyə uyğun olaraq ideoloji tendensiyasız bir ad alır: müasir ədəbiyyat.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini hardan, hansı ədəbi-estetik, etnik-kulturoloji, ictimai-siyasi hadisədən başlamalı? ...1920-ci ildənmi? 1910-cu ildən-

mi? Əsrin ilk ilindənmi? ...Mükəmməl bir prinsip müəyyənləşdirmək çətin məsələdir. Görünür, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövründən, milli azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizə ideyalarının çiçəkləndiyi illərdən başlamaq daha doğru olardı. 1918-1920-ci illərin açıq ədəbi-ideoloji tendensiyaları 20-ci, 30-cu illərdə də bu və ya digər şəkildə davam edir. Sovet ədəbiyyatının mövqeyi möhkəmləndikcə Azərbaycanın demokratik sənətkarları sıxışdırılır, ya sürgün edilir, həbs olunur, işgəncələrə məruz qalır, ya da mühacirətə gedirlər. Yalnız onu xatırlamaq kifayətdir ki, II Dünya Müharibəsi illərində, eləcə də müharibədən sonra Qərbi Avropada Azərbaycan mühacir yazıçıları milli müstəqillik ideyalarını tərənnüm edən üsyankar bir ədəbiyyat yaradırlar. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının sənətkarlıq baxımından ən qüdrətli əsərləri, heç şübhəsiz, sovet həyat tərzinin gözəlliyinə həsr olunsa da, «sovet ədəbiyyatı» adı altında kifayət qədər çox antiədəbiyyat, «boz əsərlər» də yaranmışdır. Sonuncuların əksəriyyəti 30-cu – 50-ci illərə aiddir ki, həmin illərdə yazıçıdan sovet hakimiyyətinə daha çox şəxsi sədaqət, açıq siyasi platforma tələb edilirdi. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, məhz 20-30-cu illərdən başlayaraq Azərbaycanda azərbaycançılıq ideyaları da güclü bir şəkildə təbliğ olundu; böyük şair soruşurdu:

Nədən şerimizin baş qəhrəmanı
Gah İrandan gəlir, gah da Turandan?
Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı?

XX əsrin 60-cı illərindən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında milli demokratik ideyaların meydanı genişləndi, sovet ideologiyasına müxalif fikirlər tədricən sovet ədəbiyyatının mövqeyini laxlatdı. 70-ci, 80-ci illərdə isə millilik Azərbaycan ədəbiyyatının tədricən əsas keyfiyyətinə çevrildi ki, bu, milli azadlıq, müstəqillik uğrunda mənəvi-ideoloji mübarizənin başlanğıcı idi.

80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı öz «ideologiya»sını XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi ideologiyadan bilavasitə başlamaq imkanı qazanır. Və beləliklə, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı ilə «son»u ədəbi-estetik tipologiyası, ideya-məzmunu ilə səsleşir...

Azərbaycan ədəbiyyatı Şimalda və Cənubda

Azərbaycan ədəbiyyatı biri digərindən fərqli olan iki sosial-siyasi regionda – Azərbaycanın Şimalında və Cənubunda təzahür edir. Hər iki təzahür forması eyni bir xalqa məxsusdur, eyni bir xalqın yaradıcılıq enerjisini əks etdirir. Ona görə də, biz çalışmalıyıq ki, ayrıca Azərbaycanın Cənubunun, yaxud Şimalının deyil, Azərbaycanın ümumi ədəbiyyatının tarixini yazaq, ümumi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin metodologiyasını işləyib hazırlayaq. Bu, hər şeydən əvvəl ona görə mümkündür ki, hər bir milli ədəbiyyatın tarixdən gələn bütövlüyü vardır, həmin bütövlük xalqın müxtəlif dövlətlərin tərkibində yaşaması, müxtəlif ictimai-siyasi şəraitlərə düşməsi ilə pozulmur. Və ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi Azərbaycan xalqının ədəbi-bədii təfəkkürünün bütövlüyünü əks etdirir.

məlidir. Oudur ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin müasir dövrü barədə bəhs edərkən əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi bu dövrdə də siyasi coğrafiyanın fəvqündə durmaq lazım gəlir. Lakin bu, o demək deyil ki, ədəbi-bədii düşüncənin «ideoloji» əsaslarına göz yumulsun.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin üzvü tərkib hissəsidir, ona görə də müasir dövrün tarixiliyini heç zaman unutmamaq olmaz. Halbuki müasir ədəbi proseslə məşğul olan tənqidçi-ədəbiyyatşünaslar yalnız Azərbaycanda deyil, ümumən keçmiş sovet məkanında «tarix»dən gəlmək əvəzinə, ən yaxşı halda liberal bir «müasirlik»dən çıxış etməyə üstünlük vermişlər. Bunun da ideoloji məqsədi «sovet xalqlarını»ni öz tarixlərindən qoparmaq, yaddaşsız bir cəmiyyət yaratmaq idi. Lakin bu, mümkün olmadı... Çünki ədəbiyyat öz təbiəti etibarilə tarixidir, ədəbiyyatını yaxşı bilən xalqı tarixi-təfəkkürdən məhrum etmək çətindir.

SON SÖZ

Azərbaycan ədəbiyyatının mükəmməl bir tarixi vardır, bu tarixi düzgün elmi metodologiya ilə araşdırmaq mütəxəssislərin işidir. Lakin bundan az əhəmiyyətli olmayan bir məsələ də var: xalq öz ədəbiyyatının tarixini bir-birindən təcrid olunmuş ədəbi fakt, yaxud hadisələr şəklində deyil, məhz düzgün elmi metodologiya əsasında, sistemli olaraq öyrənmək imkanına malik olmalıdır. Və ədəbiyyatın tarixi xalqa öz etnokulturoloji kökləri üzərində möhkəm dayanmaqda mənəvi-ideoloji kömək göstərməlidir. Çünki ədəbiyyatda ehtiva olunmuş tarix ən səmimi, ən humanist tarixdir – bu tarix mənsub olduğu xalqı yüksəldərkən başqa xalqları alçaltmır, insana, dünyaya, Allaha məhəbbət təbliğ edir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixşünaslığı imtahan qarşısındadır. Azərbaycan xalqı öz ədəbiyyatının tarixini öyrənmək istəyir... Problemlər isə çoxdur... Təsəvvür edilməyəcək qədər çoxdur...

2001

AZƏRBAYCANŞÜNAQLIQ: PROBLEMLƏR, MÜLAHİZƏLƏR...

Azərbaycan haqqında müxtəlif xarakterli, müxtəlif mənşəli mənbələrin verdiyi kifayət qədər elmi məlumatlar qədim dövrdən başlasa da, azərbaycanşünaslıq bu və ya digər dərəcədə mükəmməl bir elm olaraq XX əsrin 30-cu illərində formalaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanşünaslığın formalaşmasında türkoqlar, iranşünaslar, semitoloqlar, iberqafqazşünaslar, demək olar ki, eyni dərəcədə iştirak etmişlər, ona görə də həmin elm sahələri üzrə mütəxəssislərin çox zaman biri digərini tamamilə inkar edən mülahizələri azərbaycanşünaslıqda qarşılaşaraq sinkretik (və «beynəlmiləl»!) bir «sistem» təşkil edir.

Məsələnin məhz bu cür olmasını sübut etməkdən ötrü çoxcildlik «Azərbaycan tarixi»nin birinci cildini vərəqləmək kifayətdir. Azərbaycan tarixşünaslığının XX əsrin ortalarında müəyyən olmuş ənənələrini əks etdirən həmin əsərdə dünyanın müxtəlif etnokulturoloji sistemlərinin eklektikasından ibarət bir Azərbaycan obrazı yaratmağa cəhd edilir: «Hazırda türk dillərindən birində (ifadənin qəribliyinə fikir verin! – N.C.) danışan azərbaycanlılar madalılar vasitəsilə Hind-İran, daha geniş miqyasda isə Hind-Avropa aləminə bağlanır, iranlılarla, hindlilərlə, germanlarla, slavyanlarla və başqa xalqlarla qohumluğa yetirlər. Azərbaycanlılar məhz madalılar vasitəsilə İran mədəniyyətinin də varislərinə çevrilir, irandilli xalqlarla birgə bu zəngin aləmə, eposa, Avestaya, zərdüştilik təliminə və bir çox digər tarixi-mədəni dəyərlərə sa-

hiblik hüququ qazanırlar» (səh.271). Beynəlmiləl, ümumbəşəri dəyərlərə hörmət hər bir xalqın mükəmməliyini, mədəni səviyyəsinin yüksəkliyini göstərir; bununla belə hər hansı xalqı yuxarıdakı şəkildə zorla beynəlmiləlləşdirmək ona heç bir «hüquq», yaxud nüfuz gətirməz, əksinə, həmin xalqı öz kökündən, tipologiyasından ayırıb dünya proseslərinin önündə gedənlərin köləsinə, daha doğrusu, kölgəsinə çevirər. Və yuxarıdakı «konsepsiya»ya əsaslanaraq, onda gərək özümüzü konqlamerat bir etnik hadisə hesab edək – tarix isə heç zaman belə bir şey yaratmamışdır. Hər hansı İran, german, yaxud slavyan xalqı belə bir konqlameratlığı öz üzərinə götürəmi?

Azərbaycanşünaslığın ən mühüm problemi, heç şübhəsiz, Azərbaycan xalqının mənşəyi (etnogenezi) problemidir ki, 30-cu illərdən başlayaraq o, müxtəlif şəkillərdə «həll edilmişdir» – türkoqlar türk, iranşünaslar İran, iber-qafqazşünaslar, bu və ya digər qeyd-şərtlə də olsa, iber-Qafqaz (Alban) başlanğıcını əsas götürmüş, nəticə etibarilə mürəkkəb bir «metodoloji mənzərə» yaranmışdır. Odur ki, bu gün Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin təşəkkül tarixi barədə əsaslı (əksəriyyətin qəbul edəcəyi) bir fikir söyləmək olduqca çətinidir; artıq mövqeyini möhkəmlətməmiş tendensiyalar mövcuddur ki, hər biri yeganə düzgün tendensiya sayılmaq iddiasındadır. Azərbaycan EA-nın nəşr etdiyi «Azərbaycan tarixi» çoxcildlərində əks olunmuş «Azərbaycan xalqının etnogenezi» bu cür tendensiya bolluğuna geniş şərait yaratmışdır. Həmin konsepsiyaya görə, «Azərbaycan xalqının təşəkkülündə Manna, Atropatena və Qafqaz Albaniyasında» məskunlaşmış müxtəlif, o cümlədən

Qafqaz və İran dillərində danışan qədim dövr və orta əsrlərin tayfa və xalqları – mənşəlilər, kaspilər, Atropatena mənşəliləri, albanlar, azərilər və bir sıra digərləri əsas rol oynamışlar.

Əsrlər boyu Azərbaycana gəlmiş müxtəlif dilli tayfa və xalqlar (skiflər, saklar, alarlar, hunlar, sabirlər, xəzərlər, oğuzlar və b.) da Azərbaycan xalqının etnogenezində böyük rol oynamışlar. Azərbaycan xalqının, dilinin formalaşması etnogenezin son mərhələlərində – orta əsrlərdə davam etmişdir» (yenə orada, səh.33-34).

Göründüyü kimi, bu «konsepsiya» Azərbaycan xalqının mənşəyi barədə hər cür volyuntarist nəzəriyyənin ortaya çıxması üçün münbit metodoloji şərait yaradır. Və bu «konsepsiya» yalnız səhv deyil, həm də mürtəcedir, xalqa öz keçmişini, etnik mənşəyini unutdurmaq «ehtiyac»ından irəli gəlmişdir. Ümumiyyətlə, azərbaycanşünaslığın sürətlə formalaşdığı 30-cu illər Azərbaycanda, bütövlükdə sovetlər birliyində türkcülüyə qarşı amansız mübarizə dövrüdür ki, həmin tendensiya özünü yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz «konsepsiya»da da göstərir. Burada hunlardan, sabirlərdən, xəzərlərdən, oğuzlardan və b.-dan bəhs olunur, lakin bunların eyni bir etnosa – türklərə aid olduğu deyilmir. Məqsəd ondan ibarətdir ki, Azərbaycan xalqının etnik tərkibində türklüyün yeri minimuma endirilsin, köçəri gəlmələrin qeyri-türk mənşəli aborigenlərə systemsiz təsiri səviyyəsinə endirilsin. Əlbəttə, bu cür tendensiyalı, xüsusi (həm də artıq öz nüfuzunu itirmiş!) ideoloji məqsədlə qarşıdırılmış metodlarla elmi azərbaycanşünaslıq yaratmaq mümkün deyil.

Qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycanda və həmhüdüdü regionlarda müxtəlif mənşəli etnoslar (iber-qafqazlar, iranlılar, türklər və b.) yaşayırlar – onlar öz dillərini, etnoqrafik xüsusiyyətlərini indiyə qədər qoruyub saxlasalar da, ölkədə aparıcı etnokulturoloji mövqə ilk orta əsrlərdən etibarən Azərbaycan türklərinə məxsusdur. Məsələ burasındadır ki, həmin türk etnosları Azərbaycana min ildən artıq bir dövr ərzində tədricən gəlib məskunlaşmış, xalq olaraq məhz burada (Azərbaycanda), qeyri-türk etnosların əhatəsində formalaşmışdır. Müasir Azərbaycan dilinin xüsusilə Şimal regionlarında hun-qıpçaq tayfa dillərinin elementlərinin mövcudluğu bunu təsdiq edir. Və buraya həmin regionlarda bu günə qədər mühafizə olunan bir sıra qədim hun-qıpçaq antropoloji, etnoqrafik, etnopsixoloji göstəricilərini də əlavə etmək olar. Azərbaycanda, xüsusilə onun cənubunda son türk məskunlaşmaları XVII-XVIII əsrlərə aiddir.

Azərbaycanda qədim etnik birliklər, heç şübhəsiz, olmuşdur – bunların əsasən iber-Qafqaz, İran, yaxud Hind-İran mənşəli olmaları da inkar etmək çətindir. Lakin orta əsrlər boyu formalaşan Azərbaycan xalqı türk mənşəlidir, türk etnik-mədəni sisteminin üzvü tərkib hissəsidir, Azərbaycanın müxtəlif etnik mənşəli qədim mədəniyyətinin birbaşa deyil, dolayısı ilə varisidir. İngilislər kimi, fransızlar kimi, almanlar kimi, ruslar kimi...

Azərbaycan xalqının etnogenezi, ümumən Azərbaycan etnik tarixi ilə bağlı məsələlərdən biri də ölkənin türkləşməsi məsələsidir ki, bir çox mübahisələrin obyektı olmuş, bu gün də olmaqdadır. Mə-

sələ bu cür qoyulur: Azərbaycanda türklər qədim dövrdən yaşayırlar, yoxsa buraya orta əsrlərdə gəlmişlər?

Görünür, qədim dövrdə Azərbaycanda türklər, yaxud prototürklər ya heç olmamış, ya da ölkənin mürəkkəb etnik münasibətləri sistemində diqqəti cəlb etməmişlər. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, e.ə. II-I minilliklərdə türklər, yaxud prototürklər Mərkəzi Asiyanın sonralar Türküstan adlanan geniş çöllərində məskunlaşmışdılar. Türklərin Qərbə yürüşləri, Avrasiya boyu yayılmaları eramızın ilk əsrlərində başladı ki, Azərbaycanda da türkləşmənin əsası məhz bu dövrdə qoyuldu... Bununla belə qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda türklərin, yaxud prototürklərin daha qədim dövrlərdən yaşadığını söyləyənlərlə yanaşı, onların bu ölkəyə II minilliyin əvvəllərində, yəni çox sonralar gəldiklərini sübut etməyə çalışanlar da vardır. Lakin araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın türkləşməsi aşağıdakı mərhələlərdə getmişdir:

I mərhələ – Azərbaycanda hun-qıpçaq türklərinin yayılması (I minillik).

II mərhələ – Azərbaycanda oğuz türklərinin yayılması (II minilliyin birinci yarısı).

Azərbaycanın türkləşməsi ölkənin etnik tarixi üçün elə bir həlledici hadisədir ki, onu tarixi təfsilatı ilə öyrənmədən Azərbaycanda gedən etnik proseslərin mahiyyətini dərk etmək çətindir. Məsələnin mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda türklərin sayı artdıqca yerlə əhali ölkənin əsasən dağlıq regionlarında təcrid olunurlar. Çünki türklər çöl həyatına

adət etmişdilər... Və onların böyük mənəvi mədəniyyətinin, yüksək dövlətçilik təcrübəsinin mövcudluğu artıq süqut dövrü keçirən yeri əhalidən nəyisə öyrənməyi mümkünsüz edirdi. Xüsusilə oğuz türkləri Azərbaycanın qədim tarixinə tamamilə laqeyd idilər. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, islamı qəbul etmiş, onun qılıncı missiyasını öz üzərlərinə götürmüş oğuz türkləri üçün hər hansı tarixin elə bir əhəmiyyəti yox idi, onların özlərinin tarix yaratmaq dövrü idi...

Türklər Azərbaycanda və həmhüdud regionlarda nə qədər böyük ictimai-siyasi nüfuza malik olsalar da, iber-Qafqaz, İran və b. etnosları sıxışdırmadılar.

Ümumiyyətlə, onlar Qərbdən Şərqə doğru yayıldıqları böyük bir dövrdə heç bir etnosa qarşı düşmənçilik münasibəti göstərməmiş, əksinə, özünü yerli hesab edən xalqlarla sıx əlaqələr yaratmağa çalışmışlar. Lakin hər yerdə olduğu kimi Azərbaycanda da passionarlıq dövrünü keçirmiş qeyri-türk mənşəli müxtəlif etnoslar özlərini nəinki türklərdən, hətta həmtayfalardan belə təcrid etməyə meyilli olmuşlar. Məsələn, iber-Qafqazlardan udilər, buduqlar, xınalıqlar..., İran etnoslarından talışlar, tatlar... bu cür özünü – təcridə nümunə ola bilərlər.

Azərbaycanda yaşayan qeyri-türk mənşəli müxtəlif etnoslar, xalqlar yalnız Azərbaycan türkcəsi əsasında deyil, eyni zamanda (və bəlkə də daha çox) Azərbaycan türklərinin tarixi birləşdiricilik missiyası əsasında ünsiyyətə girib Azərbaycan xalqını, Azərbaycan cəmiyyətini təşkil edirlər. Bu hadisə artıq kifayət qədər zəngin tarixə malikdir... Və həmin tarixə, onun uğurlarına qarşı çıxanların aqibəti göstərdi ki, Azərbaycan xalqı etnik tərkibcə mürəkkəb olsa da,

kifayət qədər bütöv, mütəşəkkildir. Lakin bir sıra etnik, mədəni problemlər vardır ki, onlar ardıcıl olaraq həll edilməli, həm Azərbaycan türklərinin, həm də iber-Qafqaz, İran mənşəli etnosların etnoqrafiyasına, adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşılmalı, milli münəqişə ocaqlarının yaradılmasına yol verilməməlidir. Müşahidələr göstərir ki, sivilisasiyanın yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi regionlarda belə bu və ya digər dərəcədə narazı etnik hisslər müxtəlif formalarda münəqişələr törətməyə qadirdir. Ona görə də azsaylı xalqlara, etnik qruplara daha çox qayğı göstərmək tələb olunur.

Azərbaycanlılar, başqa sözlə, Azərbaycan Türkləri, məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası ilə yanaşı, İranda, Türkiyədə, Rusiyada, Gürcüstanda və s. yaşayırlar. Yalnız belə bir faktı xatırlamaq kifayətdir ki, İranda (İran Azərbaycanında, yaxud Cənubi Azərbaycanda) yaşayan azərbaycanlılar Azərbaycan Respublikasının əhalisindən üç-dörd dəfə çoxdur, digər ölkələrdə daimi yaşayan azərbaycanlıların sayı isə yüz minlərlə, hətta milyonlardır. Və ümumiyyətlə, dünyada əlli milyona qədər azərbaycanlı, yaxud Azərbaycan türkü mövcuddur ki, onlar eyni bir etnik, kulturoloji tarixin hadisəsidir. Bununla belə etiraf etmək lazımdır ki, əlaqəsi intensiv olmayan müxtəlif regionlarda, müxtəlif dövlətlərin ərazilərində yaşamış azərbaycanlıların etnik psixologiyalarında, həyat tərzlərində, ictimai-siyasi dünyagörüşlərində, dillərində və s. müəyyən fərqlər yaranmağa başlamışdır. Bunlar xalqın, millətin bütövlüyünə mənfi təsir göstərən, onun etnik, kulturoloji kompleksini zədələyən hadisələrdir. Azərbaycan Respublikasının dünya azər-

baycanlılarının birliyi uğrunda başladığı mübarizə, heç şübhəsiz, böyük ictimai-siyasi əhəmiyyətə, geniş perspektivə malikdir.

Azərbaycanşünaslıq nə dilçilik, nə ədəbiyyatşünaslıq, nə mədəniyyətşünaslıq, nə də tarix deyil. Onun (azərbaycanşünaslığın) işi həmin elmlərin hər birinin, eləcə də bir sıra digər elmlərin faktlarından, nəticələrindən, ümumi müddəalarından istifadə etməklə Azərbaycan (və Azərbaycan xalqı!) haqqında ümumi elmi təsəvvür yaratmaqdan, Azərbaycanın (və Azərbaycan xalqının!) dünyadakı universal mövqeyini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Elə etnososial, etnokulturoloji əlamətləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir ki, onların məhz Azərbaycana (və Azərbaycan xalqına!) mənsubluğu bir kompleks olaraq şübhə doğurmasın... Lakin burada bir məsələ də var ki, Azərbaycanı (və Azərbaycan xalqını) öyrənmək Azərbaycanın (və Azərbaycan xalqının) mədəni-mənəvi, siyasi-ideoloji mənafeyinə xidmət etməlidir. Halbuki bir sıra hallarda bu və ya digər etnos, xalq məhz həmin etnosu, xalqı «idarə etmək», onun daxili işlərinə qarışmaq, gələcəyini hansısa lobbi, yaxud missioner maraqları baxımından «həll etmək» üçün öyrənilir. Bu cür kvaziazərbaycanşünaslıq, yaxud anti-azərbaycanşünaslıq böyük elmin tələblərinə cavab vermək iqtidarında olmasa da, müəyyən elmi-nəzəri, praktik problemlər yaradır ki, biz son illərdə belə problemlərlə dəfələrlə qarşılaşmalı olmuşduq. Məsələn, Azərbaycandakı etnik münasibətləri, dini problemləri, bir sıra sosial-iqtisadi məsələləri və s. öyrənilməklə ictimai harmoniyayı pozmaq, etnososial

destabilizasiya yaratmaq iddiasına düşmüş, hətta bəzi hallarda buna nail olmuşlar.

Sual olunur: azərbaycanşünaslığın metodoloji «qida mənbəyi» rolunda bu gün daha çox hansı elm sahəsi çıxış edir – türkologiya, iranşünaslıq, semitologiya, yaxud iber-qafqazşünaslıq?

Şübhəsiz, türkologiya!...

Azərbaycan xalqının tarixi dərindən öyrənilməklə türkologiya azərbaycanşünaslığın nəinki metodoloji «qida mənbəyi»nə, bütövlükdə kontekstinə çevrilir. Və bizim fikrimizcə, azərbaycanşünaslıq getdikcə daha çox türkologiyanın üzvü tərkib hissəsi olacaqdır. Bununla belə nə iranşünaslığı, nə semitologiyasını, nə iber-qafqazşünaslığı azərbaycanşünaslıqdan tamamilə «sıxışdırıb çıxarmaq» mümkün deyil. Azərbaycanşünaslığın elə problemləri vardır ki, həmin elm sahələrinin bilavasitə iştirakı olmadan keçinmək olmaz.

Və ümumiyyətlə, türkologiya ilə yuxarıda haqqında söhbət gedən elm sahələrinin (iranşünaslıq, semitologiya, iber-qafqazşünaslıq və s.) əməkdaşlığı ənənəvi xarakter daşıyır, yalnız azərbaycanşünaslıqla məhdudlaşmır. Bununla belə təcrübə göstərir ki, həmin elm sahələri Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə türkoloji kontekstdən kənar olaraq «sərbəst» elmi nəticələr çıxararkən, bir qayda olaraq, ciddi səhvlərə yol verirlər. Məsələn, böyük Nizaminin yaradıcılığı ilə uzun müddət yalnız iranşünaslığın məşğul olması bunu göstərdi. Şairin yaradıcılığının qədim (ümum) türk mənbələri bütünlüklə diqqətdən kənar qaldığından onun təbliğ etdiyi fəlsəfi-estetik ideyaların tarixi kökləri indiyə qədər müəyyənləşdiril-

məmiş qalmışdır. Qədim türk eposu, tanrıçılıq dünya-görüşü, Əl-Fərabî-ət-Türkinin fəlsəfi görüşləri barədə aydın təsəvvürə malik olmayan bir iranşünas üçün Nizaminiin poetikası, demək olar ki, anlaşılmazdır.

Azərbaycan elmi, mədəniyyəti orta əsrlərdə üç dildə – türk, ərəb və fars dillərində yaranmışdır –bu isə o deməkdir ki, azərbaycanşünaslıqda türkologiya, semitologiya və iranşünaslıq birinci növbədə mətnşünaslıq xidməti göstərmək üçündür, iber-qafqazşünaslığın bu baxımdan funksiyası olduqca məhdud olub, yalnız bir neçə mübahisəli «alban yazısı» üzərində düşünməkdən ibarətdir. Lakin nə semitologiya, nə iranşünaslıq, nə də iberqafqazşünaslıq Azərbaycan mənbələri üzərində işləyərkən mətnşünaslıq işindən kənara çox çıxmamalıdır. Müşahidələr göstərir ki, həmin sahələr öz funksiyasını «genişləndirib» mətnşünaslıq fəaliyyətindən kənara çıxarkən azərbaycanşünaslığa qeyri-elmi mülahizələr gətirir, onun elmi-metodoloji əsaslarını sarsıdır.

Bununla belə azərbaycanşünaslığın elə sahələri vardır ki, orada türkologiya həlledici söz demək hüququna malik deyil – burada, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan tarixinin qədim (türkləşənəqədərki) dövrü nəzərdə tutulur. Belə ki, xüsusilə e.ə. III-I minilliklərdə Azərbaycanda, etnik münasibətlər, mədəniyyət, sosial-siyasi proseslər barədə mötəbər sözü həmişə iber-qafqazşünaslar, iranşünaslar demişlər, daha əvvəlki dövrlər barəsində isə, son illərdə türkoloqlar daha çox bəhs etməkdədirlər.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi qazandığı, müasir dünya ilə əlaqələrinin yaranıb inkişaf etdiyi müasir dövrdə azərbaycanşünaslığın iqtisadi, sosio-

loji və politoloji aspektlərinin diqqəti daha çox cəlb etməsi ənənəvi problemlərin unudulması hesabına deyil. Azərbaycanşünaslığın bir elm kimi tədqiqat həddləri genişlənilir, problemləri daha çox sosial praktikanın tələblərinə uyğunlaşır, təhlil metodları inkişaf edib zənginləşir. Və nəticə etibarilə, ənənəvi problemlərə baxışın texnologiyası da təkmilləşir.

Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu prosesi sürətləndikcə azərbaycanşünaslığın problemləri daha bütöv, kompleks halında, biri digəri ilə qarşılıqlı əlaqədə qoyulur ki, bu, həmin problemlərin əsaslı şəkildə həlli üçün geniş ideoloji imkanlar açır...

2001

M Ü N D Ə R İ C A T

1. Azərbaycanın qurtuluşu... və qurtuluşun Azərbaycanı.....	3
2. Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin «Azərbaycan xalqına müraciət»ində dil, ədəbiyyat və mədəniyyət məsələləri	10
3. Azərbaycan: etnik, sosial-siyasi mütəşəkkillik problemi	27
4. Azərbaycan dili tarixinin metodoloji problemləri.....	38
5. Azərbaycan dövlətinin dili, yaxud Azərbaycan prezidentinin dil siyasəti.....	46
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin problemləri.....	54
7. Azərbaycanşünaslıq: problemlər, mülahizələr... ..	67

Nəşriyyatın direktoru:
Baş redaktor:
Mətbəə üzrə direktor
müavini:
Redaksiya müdiri:
Texniki redaktor:

**BALAKIŞI AĞAYEV
MƏMMƏD ƏLİZADƏ**

**ƏLƏS QASIMOV
ULDUZA CANIYEVA
NƏRGİZ QULIYEVA**

***Kompüter tərtibatçısı və
mühəndis - proqramçısı:***

AYTƏN RAMAZANOVA

Yığılmağa verilmişdir: 27.08.2001
Çapa imzalanmışdır: 01.08.2001-ci il
Formatı 60x84 1/16. Həcmi 5. Sifariş 125. Tirajı 500.

**Bakı Universiteti nəşriyyatı,
Bakı - 370148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
BDU Nəşriyyatının mətbəəsi**

